

חזרה לוולינטירי

חזרה לוולינטירי

על רצח יהודי מולדובה בשנת 1941 ועל עיוורון הלב בשנים שלאחר

אזהרת מחבר

הכתוב כאן נולד מסיפורים אמיתיים, זיכרונות ומסע אישי. הניסוח הוא שלי, האחריות כולה שלי.

תוכן

3.....	הקדמה
5.....	בערפילי העבר
7.....	האדמה החרוכה-היכן מתחילה השתיקה?
15.....	הם היו יהודים
17.....	חומה של שתיקה
19.....	הם לא היו זרים
22.....	עולמות של צעירים
24.....	קונסטנצה, אביב 1938
26.....	שנינו מאותו הכפר
34.....	מי אני
36.....	מי אני והמטוס שנפל הקשר ההיסטורי
37.....	היהודי הנודד - אחשוורוש והסיפור שמכסה על ההיסטוריה
40.....	ההתיישבות החקלאית היהודית בבסרביה
42.....	הם לא מזכירים יהודים
46.....	המצבה שאין לה קהל
48.....	הפתק שהכומר לא קיבל
50.....	זרות שאין לה דורש
53.....	מעשים שעין לא ראתה ויד ששתקה
58.....	סבא לא היה יהודון קומוניסטי
66.....	הנוער היהודי וכד של שמן

חזרה לוולינטירי

הקדמה

קורא יקר,

יש מקומות שאינם מופיעים במפות של העולם הגדול, אך ממשיכים להופיע במפות הפנימיות של הזיכרון.

וולינטירי הוא אחד המקומות הללו. כפר קטן בדרום מולדובה, שנראה במבט ראשון שקט ופשוט, ובמבט שני מתגלה כמקום שההיסטוריה עברה עליו ביד כבדה. מקום שהזיכרונות בו התפזרו כמו אבק, כאילו הזמן עצמו רצה לשכוח.

"חזרה לוולינטירי" הוא מסע של הרהורים אישיים על העולם היהודי שהיה שם פעם. עולם של משפחות, בתים, טעמים, עונות שנה, קולות ושפות. עולם שנגדע באחת בקיץ 1941.

זהו מסע אל משפחתי, אל האנשים שחיו שם, אל מי שנעלמו, וגם אל התושבים המקומיים שנותרו לשאול בלי תשובה. והשאלה שמלווה אותי מאז ביקורי הראשון בכפר בשנת 2017 היא פשוטה אך כבדה: כיצד הכול קרה, ולמה לא נותר כמעט זיכרון ליהודים שחיו שם מאז 1850?

הספר הזה איננו מחקר אקדמי. אינני היסטוריון, ואין ברשותי ארגזים של תיעוד. זהו ספר שנולד מזיכרונות, משברי סיפורים, משיחות קצרות, מתמונות שלא צולמו, ומגעגוע למשהו שלא ידעתי שאני נושא בתוכי.

לעיתים נאלצתי להשלים פרטים, לשחזר רגעים, להוסיף נדבך קטן היכן שיש ריק. אך התמונה הכוללת נשארת נאמנה למציאות כפי ששמעתי וכפי שהבנתי.

לא כתבתי כדי לבקש נחמה. איני מבקש גם, דרך הספר הזה, לסגור חשבון עם העבר. קו המחשבה שלי והאופן שבו אני מצייר את הדברים, כפי שניתן לקרוא בספר, אינם מייצגים בהכרח את הדור שחי בוולינטירי לפני 1941. אני כותב את אשר אני כותב, ובדרכי יוצא גם להגן על סבי, שכמו רבים אחרים היה חסר אונים מול המבול שהגיע ושטף כמעט את כולם.

חשוב לי לומר בבירור: היהודים של וולינטירי לא נרצחו על ידי תושבי הכפר, אלא על ידי כוחות שבאו מבחוץ הגרמנים הנאצים ויחידות רומניות קיצוניות, ובראשן משמר הברזל, שפעלו באזור בשנת 1941. הם היו מבצעי הגירוש, היריות וההרג. היו גם משתפי פעולה מקומיים, כמו בכל מקום, אך עד כמה שידוע לי הם לא ירו ישירות ביהודים ולא זרקו אותם לבור.

כך גם סיפרו לאמא שלי: הגרמנים הם שרצחו את סבא דב, סבתא שרה והילדים יהודה וחיה, ויש לכך תעודה רשמית. העובד המקומי רק הסגיר, אך לא היה זה שהרג. זהו פרט כואב, אך הוא מציב את האחריות במקום הנכון מחוץ לכפר.

ישבתי וכתבתי משום שיש מקומות שבהם השתיקה נעשתה חזקה מן הזיכרון, ומשום שיש סיפורים שלא נעלמו אלא הושתקו.

בימים שבהם התותחים עדיין רועמים ואירופה עלולה שוב לבעור, איני מציע אמת היסטורית סדורה ואיני מתיימר להיות שופט. אני מזמין אותך לצאת איתי למסע אל היהודים של עולם שהיה קיים לפני שנת 1941. עולם שנגדע, ושלעולם לא ישוב.

זה איננו ספר היסטוריה, ואיננו רומן. הוא גם איננו זיכרון במובנו הרגיל. זהו ספר על כפר קטן בדרום מולדובה, מקום שבו חיה קהילה יהודית דורות שלמים, עד שזכרה כמעט ונמחק מן הזיכרון הקולקטיבי של תושביו, רובם בני מסורת נוצרית מזרחית אורתודוקסית. המחיקה לא נעשתה ביום אחד, ולא תמיד מתוך כוונה רעה; לעיתים היא תוצאה של נאמנות עיקשת לסדר ישן, ולעיתים של פחד מלהביט לאחור.

הספר הזה אינו מתחיל במוות, אלא בדרך. דרך של יהודים שהחלה בים השחור, עברה בכפרי בסרביה ובערי בוקובינה, והובילה אל מקום שנדמה היה כבית, עד ליום שבו השוק לא נפתח והכול נעצר.

חזרה לוולינטירי

"חזרה לוולינטירי" אינו עוד ספר על השואה במובנה ההיסטורי, ואין בו תיאור שיטתי של צעדות המוות לטרנסניסטריה. אני אינני היסטוריון. אני בן ונכד. אני פשוט מצייר בעזרת מילים ומנסה להבין מה קרה לאנשים ששמם כמעט ולא נכתב בזיכרון הקולקטיבי של הכפר וולינטירי.

"חזרה לוולינטירי" מדבר על זיכרון לא על אשמה. על אחריות לא על האשמות. על מה קורה כשאיש כבר לא מספר את מה שקרה בכפר וולינטירי בשנת 1941. וולינטירי הוא עבורי לא רק כפר קטן אי-שם בדרום מולדובה; הכפר מייצג עבורי קבוצת אנשים שמכל מיני סיבות לא סיפרו לילדיהם על יהודי הכפר. הסיפור כמעט נעלם עד שמישהו חזר והחל לכתוב.

לא כתבתי את "חזרה לוולינטירי" כדי שאנשים יקראו את הספר מהר. כתבתי אותו כדי שאנשים לא ישכחו אותו, ואת היהודים מן העולם שלפני 1941.

"חזרה לוולינטירי" אינו עוסק רק במה שקרה בשנת 1941 או לפניה, אלא גם במה שלא קרה אחריה. יהודי מולדובה נרצחו בשנת 1941; משפחות ועולמות שלמים נעלמו. אך אולי החמור מכול הוא שבאותם כפרים נותרה דממה של כפרים שחזרו לשגרה, של אדמות שעובדו מחדש, של בתים שנמסרו לאחרים, ושל זיכרון שלא תמיד מצא מילים. עיוורון הלב אינו האשמה, אלא תיאור של מצב אנושי: היכולת לחיות לצד עבר כואב מבלי להביט בו ישירות, או פשוט להפנות את הגב. זהו עיוורון שנולד מפחד, מהרגל, ולעיתים גם מהרצון להמשיך לחיות כאילו שום דבר לא קרה.

"חזרה לוולינטירי" אינו כתב אישום נגד תושבי הכפר וולינטירי. אינני שופט, ולא למדתי משפטים. כמו שנאמר תמיד ההיסטוריה שופטת אותנו; ולמי שמאמין, יש אלוהים בשמיים שיום יבוא והוא ישפוט את כל מעשי בני האדם. "חזרה לוולינטירי" הוא ניסיון אישי להחזיר את היהודים אל הזיכרון המקומי, אל מקומם הטבעי בהיסטוריה של הכפר. זהו מסע אל קול שנעלם כדי שלא ייעלם שוב.

בסופו של דבר, "חזרה לוולינטירי" הוא גם פתק אישי שאני שולח לתושבי הכפר בשנת 2025. פתק שנכתב ברוח אותם פתקים שהם נותנים לכומר עבור החיים והמתים רק שהפעם הוא כולל גם את השכנים היהודים שחיו כאן במשך דורות. על הפתק הזה כתוב:

אל תשכחו את היהודים שחיו כאן.

אל תשכחו את אלו שנרצחו בשנת 1941 בידי הגרמנים ומשמר הברזל.

אל תאפשרו לזיכרון הזה להישכח.

זהו ליבה של "חזרה לוולינטירי" מסע אל מקום שאיננו עוד, ואל שורש שקיים עד היום, עמוק בתוך הלב.

"חזרה לוולינטירי" מוקדש בזיכרון עמוק לבני, איתמר אבנון, אשר נספה בטיסת MH17 בשנת 2014. האסון הכבד שפקד אותנו פתח בפניי, באופן בלתי צפוי, חלון להבנת סבלו של האחר ובפרט את גורלה של קהילת יהודי וולינטירי, שנרצחה בשנת 1941 בידי הכוחות הגרמניים ומשמר הברזל.

על אף שהאירועים שונים בזמן ובמקום, חוויית האובדן האישית הובילה אותי לחיפוש אחר שורשי משפחתי ולמסע בעקבות העולם היהודי שנכחד. מתוך כך יצאתי בשנת 2017 לוולינטירי, כדי לנסות להבין את עברנו, את כאב הדורות שקדמו לנו, ואת השתקפותו בחיי אמי.

דב אבנון

הולנד, 2025

חזרה לוולניטרי

בערפילי העבר

ישנם זמנים ותקופות שחלק גדול מהם מסתתר מאחורי ענני ערפל כבדים. לא מפני שאנשים שכחו, אלא מפני שרבים פשוט מעולם לא שמעו ולא ידעו.

אותו דור כבר מזמן הלך לעולמו. גם ילדיהם, שהיו אז קטנים ושמעו פה ושם סיפורים בבית, גדלו, הזדקנו, ורבים מהם לקחו איתם לקבר עוד ועוד זיכרונות וסיפורים שלא נכתבו מעולם.

וכך נשאר עולם שלם מאחור עולם של משפחות, עיירות, כפרים, נדודים, פחדים ותקוות מוסתר מאחורי אותם ערפילי העבר.

בסרביה ובוקובינה שלפני מלחמת העולם השנייה היו חלק מאירופה שנראתה אז שונה לגמרי. מדינות שאנחנו מכירים היום, כמו מולדובה ואוקראינה, עדיין לא היו קיימות בצורתן הנוכחית.

אמא שלי הייתה אומרת בפשטות שהיא מבסרביה, ואילו השכנה ברחוב הייתה אומרת שהיא מבוקובינה. עבורן אלה היו שמות ברורים מקומות אמיתיים של בית, משפחה, ילדות וזיכרונות. אבל מי מהדור הצעיר היום בכלל היה מבין על אילו מקומות הן מדברות?

בסרביה הייתה במשך יותר ממאה שנה חלק מן האימפריה הרוסית. בוקובינה, לעומתה, הייתה חלק מן האימפריה האוסטרו-הונגרית. שתי האימפריות היו עצומות ורב-לאומיות, וכללו עמים, שפות ודתות רבות תחת שלטון אחד.

גם היהודים שחיו בשני האזורים הושפעו מן העולמות שסביבם. יהדות בסרביה הייתה שונה במידה מסוימת מן היהדות הליטאית או מן היהדות בפולין, שבה גדל אבי. שם, באזור לא רחוק מלובלין, החיים היהודיים הושפעו מאוד מן החסידות, מחצרות האדמו"רים, מבתי המדרש ומעולם של לימוד תורה.

בבסרביה היה העולם מעט אחר. גם שם היו רבנים, בתי מדרש וחיים דתיים, כמובן, אבל במקומות רבים היה היהודי קרוב יותר לכפר, למסחר המקומי, למלאכה ולעבודת האדמה. אולי יש משהו סמלי בכך שהאדמה של בסרביה הייתה שחורה ופורייה כל כך. האנשים חיו ממנה ולצדה. לפעמים נדמה לי שבבסרביה אנשים עבדו יותר עם הידיים ופחות ישבו בבית המדרש לא מפני שהתורה הייתה פחות חשובה להם, אלא מפני שהחיים עצמם היו קשורים מאוד לפרנסה, לאדמה ולעונות השנה.

ואז באה מלחמת העולם הראשונה.

האימפריות הגדולות, שנראו במשך דורות כמעט נצחיות, קרסו בזו אחר זו. האימפריה הרוסית התמוטטה בעקבות המהפכה של 1917, והאימפריה האוסטרו-הונגרית התפרקה לחלוטין בסוף המלחמה בשנת 1918. בתוך זמן קצר נעלם עולם פוליטי שלם שהיה קיים במשך דורות.

אבל גבולות יכולים להשתנות, לזוז ואפילו להיעלם אנשים, תרבות ושפה אינם נעלמים כל כך מהר.

בשנת 1918 עברו בסרביה ובוקובינה שתיהן לשלטון רומניה. על המפה היה אפשר להזיז את הקו. בחיים עצמם הדברים היו מסובכים הרבה יותר.

אנשים אינם עוברים יחד עם הגבולות בצורה מסודרת כפי שמזיזים קו על מפה. מאחורי הקווים החדשים היו בני אדם.

כבר משנת 1914, עם פרוץ המלחמה, נעו לאורך הדרכים אלפי פליטים. בוקובינה הייתה אזור קרבות שעבר כמה פעמים מיד ליד בין הצבא האוסטרו-הונגרי לצבא הרוסי. משפחות יהודיות עזבו את בתיהן, לעיתים עם מעט מאוד רכוש, וניסו להגיע למקום בטוח יותר.

אבל הם לא היו רק פליטים כמו כל האחרים. הם היו יהודים. גם כאשר חיו מאות שנים בין העמים הסלאביים, בתוך עולם נוצרי-אורתודוקסי, הם נשארו במידה רבה קהילה נפרדת. בדתם, במנהגיהם, בשפתם ובאורח חייהם.

חזרה לוולינטירי

ההיסטוריה כבר לימדה אותם שהחיים לצד שכניהם יכולים להיות שקטים במשך שנים רבות, אך בעת משבר הכול עלול להשתנות במהירות. די היה במלחמה, בשינוי שלטון, בשמועה או בהסתה כדי שהיהודי יהפוך שוב לזר, לחשוד, ולעיתים גם לאשם. הזיכרון היהודי נשא בתוכו כבר אז את עקבות הפרעות של הדורות הקודמים, ובהן גם פרעות חמלניצקי, שבהן קהילות שלמות נחרבו בתוך זמן קצר.

גם מבני הכפר סיפרו, בדרכם, את ההבדל הזה. הכנסייה האורתודוקסית הייתה בדרך כלל מבנה מוצק, בנוי אבן, שעמד במרכז היישוב ולעיתים נשאר על תילו במשך דורות. בית הכנסת היהודי, לעומת זאת, היה במקומות רבים מבנה פשוט יותר, ולעיתים עשוי עץ. כאשר באה האש, הוא היה מן הראשונים להיעלם.

יש בכך אולי סמל כואב למה שקרה בהמשך. הכנסיות נשארו לעמוד, הפעמונים המשיכו לצלצל, והמסורת המקומית המשיכה לעבור מדור לדור. אבל כאשר נשרף בית הכנסת ונעלמה הקהילה שהתפללה בו, לא נעלם רק בניין. נעלם גם חלק מן הזיכרון של המקום עצמו.

בערפילי העבר" הוא הרצון שלנו לחזור מעט לאחור אל תקופה שקדמה אפילו ללידת הורינו, אך כנראה השפיעה, "בדרך זו או אחרת, גם על החיים שלנו

עבורי, "בערפילי העבר" פירושו לנסות להתקרב אל השנים שבהן נולדה אמי, נעמי חולין, בשנת 1919, ואולי ללכת מעט מעבר לכך אל התקופה שבה סבא דב וסבתא שרה היו צעירים, גדלו, הקימו בית וחיו בעולם שהיה עבורם. הווה, אך עבורי כבר כמעט כולו ערפל

לשם אני עוד מסוגל להגיע בעזרת סיפורים, שמות, מסמכים וזיכרונות שעברו במשפחה. מעבר לכך הדרך נעשית קשה יותר. הדמויות מיטשטשות, הקולות נעלמים, והשמות כבר אינם מספרים לי הרבה. זה הגבול שלי אל העבר

זאת מחשבה קצת מוזרה: יום יבוא, וגם מה שאני כותב היום, בשנת 2026, יהיה רחוק מאוד למי שיבוא אחריו. אולי גם הוא ינסה להבין מי היינו, כיצד חיינו, על מה חשבנו ומה ניסינו לזכור. מה שנראה לנו היום ברור ומובן מאליו, "יהיה אז רק עוד שכבה של זמן, חבויה אי-שם בתוך "ערפילי העבר

אולי משום כך חשוב לכתוב עכשיו. לא כדי לפזר את כל הערפל את זה כבר אי אפשר לעשות אלא כדי להשאיר בתוכו כמה נקודות אור.

חזרה לוולינטירי

האדמה החרוכה

היכן מתחילה השתיקה?

אני ממליץ לקרוא לראות את הסרט ABSENT על מנת להבין לעומק את הפרק הזה מתוך הספר "חזרה לוולינטירי"

<https://vimeo.com/ondemand/absentdoc>?

אולי היא מתחילה דווקא בבית. אדם שנכנס לגור בבית שלא היה שלו מלכתחילה, לא תמיד רצה לדעת מי גר בו קודם. לפעמים היה נוח יותר לא לשאול. לא לדעת מי בנה את הבית, מי ישב ליד השולחן, מי גידל שם ילדים, ולכן נעלמה המשפחה שחיה בין הקירות האלה לפני 1941.

ומהצד השני עמד היהודי שחזר. אחרי שנים של גלות, רעב, מחנות, בריחה ואובדן, הוא הגיע לכפר וגילה שהמשפחה איננה, הקהילה נעלמה, ובבית שבו גדל כבר חיים אנשים אחרים. גם אם ידע שזה היה הבית שלו, לא תמיד נשאר בו הכוח להילחם עליו.

אולי בשלב מסוים הוא הבין שאין באמת לאן לחזור.

הבית עדיין עמד, הרחוב היה אותו רחוב, והשדות מסביב לא השתנו הרבה. אבל העולם שהיה שייך לו כבר לא היה קיים. בית הכנסת איננו. השכנים השתנו. החפצים עברו מיד ליד. הקברים חוללו. האנשים שהוא חיפש כבר לא יחזרו.

מקום שהיה פעם בית הפך עבורו לאדמה חרוכה. ואולי כך נוצרת שתיקה שנמשכת דורות. זה שנכנס לבית לא רצה לשאול יותר מדי, וזה שחזר כבר לא רצה להישאר. אחד העדיף לשכוח, והשני ניסה להתחיל חיים חדשים במקום אחר וביניהם נשאר הבית הוא יעמוד בכפר עוד שנים רבות, אבל הסיפור של מי שחי בו קודם הולך ונעלם. לא מפני שאיש אינו יודע דבר, אלא לפעמים מפני שאף אחד כבר לא רוצה להיות הראשון ששואל.

כאשר שריפת ענק דהרה בקיץ 1941 מעל האדמה השחורה של בסרביה, נדמה היה לרגע שהכול אבד. אלא שהלהבות, במקרה שלנו, דווקא הבחינו בין אדם לאדם – בין מי שהיה יהודי למי שלא, בין בית לבית, בין מי שנולד לדת אחת למי שנולד לאחרת.

כמו בעת שריפת ענק, החי בורח, הצמחייה נעלמת, העצים משחירים, וגם האדם נאלץ להיכנע בפני כוח גדול ממנו. היו יהודים שבעוד מועד הצליחו לברוח. אחרים נורו למוות במרכזי הכפרים או ליד בורות שהוכנו מראש. היו גם אלה שנלקחו בשיירות וצעדו לעבר נהר הדנייסטר, אל אזור המוות שנקרא אז טרנסניסטריה.

אבל האדמה אינה שוכחת כיצד להצמיח חיים. לא עובר זמן רב, ומתוך השחור מופיע שוב הירוק. הציפורים חוזרות ומשמיעות את קולן, השדות מתמלאים שוב בצמחייה, והאנשים שבים לבנות את מה שנחרב. לא הכול חוזר להיות כפי שהיה, ולא כל מה שאבד ניתן להשיב, אבל החיים מוצאים לעצמם דרך חדשה.

אלה שבכל זאת ניצלו, כמו אמי נעמי חולין ורבים אחרים, מצאו את חייהם החדשים בארץ ישראל. עבורם נשארה בסרביה במידה רבה "אדמה חרוכה". מעטים מהם, אם בכלל, חזרו אי פעם לבקר או לחפש את בית אבא ואמא. העולם ההוא כבר השתייך לערפילי העבר.

עבר שלא תמיד רוצים לחפש בו יותר מדי. די לפתוח דלת קטנה, ומיד עולות שוב תמונות המשפחה שנשארה מאחור.

כדבריה של קרובת משפחה שאיתה שוחחתי: "אני לא אוכל לישון בלילה, אז בוא לא נדבר על זה" ואז, בכל זאת, היא סיפרה מעט: "אחרי המלחמה חזרנו לכפר. הם כבר לא היו." "הם" הכוונה לשאר היהודים.

חזרה לוולינטירי

בבתים כבר גרו אנשים אחרים. החיים בכפר נמשכו. השדות שוב נחרשו, החמניות שוב פרחו, ילדים חדשים נולדו, והעונות המשיכו להתחלף. אבל העולם היהודי שהיה שם קודם נעלם.

ופה, אולי, התחילה השתיקה.

לא תמיד אמרו: "אני לא רוצה לדבר על זה." לפעמים פשוט החליפו נושא.

"דובי, תאכל עוד עוגה." כך היה נהוג אז. עוד פרוסת עוגה, עוד כוס תה והסיפור חזר למקום שבו נשמר במשך שנים רבות: מאחורי השתיקה.

היו אנשים שבכל זאת חזרו. אולי קיוו למצוא משהו בין ההריסות, אולי רצו לראות מה נשאר מן הבית, ואולי פשוט לא היה להם מקום אחר ללכת אליו.

אדם אחד סיפר שאמו, שהתגוררה לפני המלחמה לא הרחק מן הכפר וולינטירי, חזרה לאחר המלחמה אל בית משפחתה. בבית כבר התגוררה אישה שלפני המלחמה עבדה אצל המשפחה ואף סייעה בטיפול בסבתה החולה. למרות ההיכרות ביניהן, היא סירבה לתת לה להיכנס לבית, ואפילו לא לחפש בין החפצים שהיו בעבר רכוש המשפחה. מחוסר ברירה עברה האישה לטירספול, ומאוחר יותר לקישינב.

גם עדויות אחרות חוזרות על אותה תמונה: אנשים שחזרו מצאו בתים הרוסים, או בתים שבהם כבר גרו אחרים. בית הקברות היה מחולל, ומבית הכנסת לא נשאר דבר.

"אחרי המלחמה חזרנו לכפר. הם כבר לא היו... בבתים כבר גר מישהו אחר."

היהודי אולי חשב שהוא חוזר הביתה, אבל למעשה הוא חזר לעולם חדש. האזור כבר היה חלק מברית-המועצות, ותהליך ההלאמה של קרקעות, עסקים ורכוש כבר החל. לא היה עוד פשוט לומר: "זה הבית שלי, גרתי כאן לפני 1941". מיטה, ארון, כלי עבודה, בהמות וכלי מטבח עברו מיד ליד במהלך שנות המלחמה. היו מי שהתנצלו לאחר מכן ואמרו שלכולם היה קשה, אבל מבחינת הניצול היה זה הרכוש של משפחתו, ולעיתים כל מה שנותר לו מן החיים שהיו לפני המלחמה.

גם הבית עצמו והקרקע כבר היו חלק ממערכת חדשה. המדינה הסובייטית שלטה בהקצאת דיור וברכוש, וזכויות הקניין שלפני המלחמה לא קיבלו בהכרח עדיפות.

ולא מדובר באדם אחד או שניים. אלפי יהודים חזרו מטרנסניסטריה וממקומות אחרים וגילו שהקהילות שבהן חיו נחרבו, ושבתיהם ורכושם נמצאים בידי תושבים אחרים או נלקחו בתקופת הכיבוש.

אפשר לדמיין יהודי שחוזר ב-1944 או ב-1945 לכפר וולינטירי, כפי שקרה גם במשפחתה של אמי. לפני המלחמה הייתה למשפחה חנות בכפר. הם מכרו אותה עוד לפני שברחו, ולכן הכירו רבים מן התושבים. לאחר שלוש שנים של גטאות, רעב, בריחה ואובדן, הם חזרו למקום שבו חיו. אנשים קרובים נרצחו, הקהילה היהודית כמעט נעלמה, והעולם שהכירו חדל להתקיים.

הם מגיעים לרחוב שבו גרו ורואים משפחה אחרת בבית. לפעמים היה זה שכן מן הכפר, אולי אדם שהכיר היטב את המשפחה. לפעמים מי שקיבל את הבית בתקופת השלטון הרומני, ולפעמים מי שפשוט נכנס אליו לאחר שהיהודים נעלמו.

במקרה של סבי היה הדבר קשה עוד יותר. העובד שלו, שלפי הסיפור המשפחתי הסגיר את המשפחה לידי הגרמנים, המשיך לאחר מכן להתגורר בביתו במשך שנים רבות.

בת דודתה של אמי חזרה לאחר המלחמה לוולינטירי עם משפחתה. בית משלהם כבר לא היה להם, משום שמכרו אותו קודם לכן. הם התגוררו בבית שהיה שייך ליהודי אחר, שבאופן מפתיע היה אז גם ראש הכפר. הם פגשו שוב

חזרה לוולינטירי

אנשים שהכירו מלפני המלחמה, ואף דיברו עם אותו עובד של סבי, שכעת חי בבית המשפחה לאחר שמסר אותם לידי הגרמנים.

הם נשארו בכפר כשנה בלבד. לאחר מכן עזבו ועברו לחלק אחר של ברית-המועצות, לעיר וילנה.

עברו מאז עשרות שנים, אבל בת הדודה אינה מוכנה בשום פנים ואופן לדבר על אותה תקופה. אולי גם השתיקה הזאת מספרת משהו. הם חזרו למקום שהיה פעם הבית, אך גילו שאין באמת לאן לחזור.

היהודי שבכל זאת הצליח לשרוד את התופת של טרנסניסטריה וחזר לכפר, מצא את עצמו עכשיו לבד, או כמעט לבד, בתוך אותה חברה מקומית נוצרית-אורתודוקסית שבתוכה גדל, אך שמעולם לא היה חלק ממנה באמת. הוא הכיר את האנשים, את הרחובות ואת המנהגים, והם הכירו אותו ואת משפחתו אבל לאחר שנות המלחמה הכול השתנה.

הוא יכול היה כמובן להתלונן, לדרוש את רכושו בחזרה או לבקש צדק. אבל המציאות שלאחר המלחמה הייתה קשה מאוד. היה מחסור חריף בדיר, העוני היה גדול, וכמעט כולם סבלו. גם אי-אפשר להתעלם מכך שלפני המלחמה היו משפחות יהודיות רבות שמצבן הכלכלי היה טוב יחסית. היו ביניהן בעלי מלאכה, סוחרים, בעלי חנויות, בתי מלאכה, בתים וקרקעות. לצד היחסים הרגילים בין יהודים לשכניהם הייתה לעיתים גם קנאה כלכלית.

גם בוולינטירי, עד היום, אנשים יודעים להצביע על בתים מסוימים ולומר: "כאן גרו יהודים". עצם העובדה שהזיכרון הזה נשמר במשך יותר משמונים שנה מלמדת שהיעלמות היהודים מן הכפר לא נמחקה לחלוטין מן הזיכרון המקומי.

ומה קרה כאשר אחד מהם חזר אחרי המלחמה ועמד מול הבית שהיה שלו? קשה לדעת בכל מקרה ומקרה. היו בוודאי אנשים שניסו להשיב לעצמם רכוש, והיו אולי אחרים שהבינו שאין להם עוד כוח להילחם. ייתכן גם שהיו מי שנשארו עמם רצון לנקום באנשים ששיתפו פעולה, הלשינו, בזזו את רכושם או השתלטו על בתיהם. אחרי כל מה שעברו, קשה לדעת אילו רגשות ליוו את המפגש המחודש בין הניצול לבין שכניו מן העבר.

בת דודתי סיפרה לי שלאחר המלחמה, תחת השלטון הסובייטי, עצם העובדה שאדם נחשב בעבר לעשיר או לבעל רכוש עלולה הייתה להפוך לבעיה. לדבריה, השלטונות בדקו לעיתים מי היה בעל אדמות, עסק או רכוש משמעותי, ואנשים שנחשבו לבעלי מעמד כלכלי גבוה היו עלולים להיחשב בעיני המשטר ל"בורגנים" או ליסוד בלתי רצוי, ובמקרים מסוימים אף להישלח לסיביר.

כך נוצר מצב כמעט אבסורדי: יהודי שחזר לביתו לאחר שהצליח לשרוד את המלחמה לא תמיד יכול היה לומר בפשטות, "זה הבית שלי, תחזירו לי אותו". הבית היה אולי עדיין עומד במקומו, אבל העולם שבו היה הבית שייך לו כבר לא היה קיים.

שיחה עם היסטוריון מקומי בכפר שבו לפני המלחמה היו שישה בתי כנסת ורוב יהודי. הוא אינו אדם זר להיסטוריה של המקום. להפך, זה המקצוע שלו. ולכן דווקא השתיקה מאוד מפתיעה. אתה לא מצפה ממנו לשאת באשמה של שנת 1941. הוא אפילו לא נולד אז. אלא שהעבר יסופר כפי שהיה.

אולי זו הנקודה שקשה להבין בשנת 2026 וזה כולל את כל הישובים היכן שיהודים חיו לפני 1941. . כאשר מדובר בקבוצה גדולה של יהודים שנעלמה, כאשר בתים החליפו בעלים, כאשר רכוש נבזז ובית הכנסת איננו עוד, אי-אפשר לספר את תולדות הכפר כאילו מדובר באירוע שהתרחש במקום אחר. האנשים החיים כאן היום אינם אשמים. אבל ההיסטוריה של המקום כן שייכת להם. גם החלק הלא נוח שלה.

יש עוד דבר שמעסיק אותי כאשר אני מדבר על אנשי וולינטיר. הם יודעים לשמור על ההיסטוריה שלהם. הכנסייה האורתודוקסית שנבנתה באמצע המאה התשע-עשרה עדיין עומדת בכפר והיא חלק מן המורשת הרשמית של מולדובה. בבית הקברות שומרים את זכר הכמרים, ההורים והסבים. סיפורים על אנשי הכפר עוברים מדור לדור. אפילו הוקם בכפר מוזיאון לזכר מריה ביישו, בת המקום שהפכה לזמרת אופרה מפורסמת.

חזרה לוולינטירי

כל זה טבעי בעיניי. כך צריך להיות. אדם צריך לדעת מי היו אבותיו ומה קרה במקום שבו הוא חי. אבל דווקא משום כך קשה לי להבין מה קרה לחלק היהודי של אותו סיפור.

גם היהודים חיו בוולינטירי במשך דורות. הם לא היו אורחים שעברו כאן במקרה. היו להם בתים, חנויות, בעלי מלאכה, משפחות, בית כנסת ובית קברות. ילדים נולדו כאן, התחתנו כאן וקברו כאן את הוריהם. בשנת 1941 העולם הזה נעלם כמעט ביום אחד. הכנסייה נשארה. בית הכנסת נעלם. את סיפור הכנסייה ממשיכים לספר. את סיפור היהודים כמעט שלא.

אינני מבקש מאיש בוולינטירי של היום להרגיש אשם במה שעשו אנשים אחרים בשנת 1941. זו אינה האשמה שלהם. אבל אם אנחנו שומרים את קברו של הכומר, מספרים מי היה מנהל בית הספר לפני חמישים שנה, זוכרים את בני הכפר המפורסמים ומלמדים את הילדים את המסורת האורתודוקסית של המקום מדוע שלא יידעו אותם ילדים שגם מאות יהודים חיו כאן? הרי גם זו ההיסטוריה של וולינטירי.

אולי הזיכרון הציבורי איננו רק הדברים שאנחנו זוכרים. לפעמים הוא מתגלה דווקא בדברים שאנחנו בוחרים לא לזכור.

זה בעיניי ההבדל בין אשמה לאחריות. אין לי שום רצון להטיל על הדור הנוכחי אשמה על שנת 1941. אבל האחריות לספר לדור הבא את ההיסטוריה השלמה של המקום נמצאת בידיהם היום. אין צורך במוזיאון גדול. מספיק לפעמים לוח קטן במקום שבו עמד בית הכנסת - כאן עמד בית הכנסת של הקהילה היהודית של וולינטירי. הקהילה חיה בכפר במשך דורות וכמעט נעלמה בשנת 1941 - כמה מילים. זה הכול. לפעמים כמה מילים הן ההבדל בין אדם שנעלם לבין אדם שעדיין זוכרים שהוא היה כאן.

לא נוסעים לבקר במקומות שבהם עשו ליהודים רק רע. המילים האלה מהדהדות במוחי. אולי באמת לא צריך להיות כאשת לוט. אסור להסתכל לאחור. יש מקרים שבהם צריך פשוט לנער את האבק מן הנעליים ולהמשיך קדימה.

פרקים לא נולדים סתם ככה, אלו שיחות ביני לבין עצמי. לפעמים אירוע אחד מספיק ואני מתיישב לאחוז במחשבות שמה תברחנה.

חזרתי לוולינטירי בשנת 2017, וכעת, בשנת 2026, אני חוזר לשם שוב, יחד עם ז'נט אשתי, שמלווה אותי כבר ארבעים וחמש שנה. אולי וולינטירי הוא גם המקום הקרוב ביותר שאליו אנחנו יכולים להגיע לאותם מרחבים שבהם, בשנת 2014, נפל המטוס ואיתו איתמר. עבורנו אלה אותם מרחבים רחבי ידיים של מזרח אירופה, אותם שדות חמניות הנמשכים עד האופק.

כן, אולי זו גם הסיבה שבגללה חציתי את הקווים האדומים שהצבתי לעצמי, ונכנסתי שוב אל אותו עולם שהיה במשך שנים רבות מוסתר מאחורי ערפילי העבר. אולי אינני חוזר כדי לחיות בתוך העבר, אלא כדי להתקרב אליו מספיק כדי להבין אותו. לראות את המקום, להרגיש את האדמה, לזכור את מי שאינם עוד ואז להמשיך הלאה.

אני חייב לציין שוב ושוב שלאנשי הכפר וולינטירי החיים בו כיום אין שום אחריות למה שהתרחש בכפר בשנת 1941. כשם שתושבי טרנסניסטריה של היום אינם יכולים להחזיר את גלגלי ההיסטוריה לאחור, כך גם אנשי וולינטירי של ימינו אינם אלה שביצעו את המעשים שעליהם אני כותב.

בעת ביקורי הקודם בכפר, בשנת 2017, פגשתי אנשים חמים שרצו לעזור לי, גם כאשר היה ברור שהעבר היהודי של המקום כמעט ואינו קיים בתודעה הציבורית שלהם. הייתה שם חמימות ואורחים שהזכירו לי מאוד את אמי. הבית שלנו תמיד היה פתוח. היא דאגה שתמיד יהיה מספיק אוכל וכיבוד על השולחן ולעיתים אפילו יותר מדי. במובן מסוים, משהו באותה נדיבות שפגשתי בוולינטירי החזיר אותי אל הבית שבו גדלתי.

אני גם מודע לכך שאני מגיע ממקום אחר לגמרי. נולדתי וגדלתי בארץ ישראל, ואחר כך חייתי שנים רבות בהולנד. אל מולדובה ובסרביה נכנסתי, כפי שאומרים, דרך הדלת האחורית — דרך סיפורה של אמי, דרך המשפחה שנשארה מאחור, דרך הכפר שממנו יצאה בשנת 1938 ודרך מה שאירע שם שלוש שנים לאחר מכן.

חזרה לוולינטירי

כאשר אני מספר לאנשים בהולנד שאני נוסע למולדובה, רבים עדיין שואלים אותי היכן היא נמצאת. מבחינתם זו ארץ רחוקה ולא מוכרת. הם רחוקים עוד יותר מן ההיסטוריה של יהודי בסרביה ומזרח אירופה בשנים שלפני 1941 מן העיירות והכפרים, מבתי הכנסת, מתנועות הנוער, מן המסחר ומחיי היום-יום שהתקיימו שם במשך דורות.

אולי משום כך המסע הזה אינו מבחינתי כתב אישום נגד האנשים החיים שם היום. הוא ניסיון לפתוח דלת אל עבר שכמעט ונעלם, ולהחזיר לתמונה גם את מי שחיו בו פעם. לא כדי להאשים את הדור הנוכחי, אלא כדי שהסיפור של אלה שנעלמו לא יעלם יחד איתם.

בין אשמה לאחריות יש הבדל גדול. תושבי הכפר וולינטירי של היום אינם אשמים במה שקרה בשנת 1941. הם לא היו שם, והם אינם צריכים לשאת באשמה של אנשים שחיו לפנייהם. אבל ייתכן שהם יודעים מי מבני משפחתם עזר לגרמנים, מי קיבל רכוש של יהודים, מי נכנס לבית שהיה שייך למשפחה יהודית ומי פשוט שתק.

גם כאן בהולנד, בכפר שבו אני גר, אנשים יודעים היטב מי שיתף פעולה עם הגרמנים ומי לא. אלו דברים שעוברים מדור לדור בתוך המשפחה, לפעמים בשקט ולפעמים רק בחצי משפט. חבר קרוב שלי בגרמניה גילה רק אחרי שנים שאותו דוד חביב, שבתור ילד החזיק אותו על הידיים, היה בצעירותו קצין אס-אס והיה שותף להרג אנשים בצרפת. במשך שנים הוא הכיר את הדוד כפי שילד מכיר בן משפחה, ורק אחר כך נפתחה בפניו דלת לעבר אחר לגמרי.

לכן אני שואל שאלה פשוטה. אם עד היום יודעים בוולינטירי שחלק מן הבתים בכפר היו שייכים פעם ליהודים, איך זה שאין עליהם אפילו תזכורת קטנה? כאן בהולנד אני רואה איך מניחים אבן או מרצפת עם שמו של האדם שגר בבית לפני שנלקח ממנו ונרצח. אף אחד אינו מאשים בכך את המשפחה שגרה שם היום. להפך. זו דרך לומר: האדם הזה חי כאן. היה לו שם. היה לו בית. הוא היה חלק מן המקום הזה.

זה בעיניי ההבדל בין אשמה לאחריות.

בת הכפר שהייתי איתה בקשר לפני המלחמה באוקראינה סיפרה לי שבתקופה הסובייטית דווקא הייתה בוולינטירי אבן זיכרון. היא הייתה מאוד פרו-רוסית. אביה היה חבר במפלגה הקומוניסטית ושימש מנהל בית הספר. הקשר בינינו נותק בסופו של דבר. אינני יודע מדוע.

אני גם אינני יודע אם ההתקרבות של מולדובה לרומניה והרצון להשתייך יותר לאירופה גורמים לאנשים להתרחק מחלקים מסוימים של העבר. צריך להיזהר מלקבוע דבר כזה בלי הוכחה. אבל אפשר בהחלט לשאול אם בתוך המאבק על זהות רומנית, סובייטית, רוסית או אירופית, דווקא הסיפור היהודי של שנת 1941 נדחק שוב הצידה.

אנשים בוולינטירי עדיין יודעים להצביע על בתים ולומר: כאן גרו יהודים. הם יודעים היכן היה בית הקברות היהודי, והמבוגרים עדיין זוכרים סיפורים שעברו במשפחה. כלומר, הזיכרון לא נעלם לגמרי. הוא פשוט לא הפך באמת לחלק מן הזיכרון הציבורי של הכפר.

ואולי זה כל מה שאני מבקש. לא שיתנצלו בפניי, ולא שייקחו על עצמם אשמה שאינה שלהם. רק שיאמרו בפשטות: גם הם חיו כאן. הם היו חלק מן הכפר. היו להם בתים, משפחות, חנויות, בית כנסת ובית קברות. ובשנת 1941 כמעט כולם נעלמו.

לא צריך הרבה כדי לשמור על זיכרון. לפעמים מספיק שם על קיר, אבן קטנה ליד בית או כמה שורות במקום שבו עמד פעם בית הכנסת.

מישהו שלח לי סרטון: טיול של חבר'ה צעירים בחבל הארץ הבדלני של מולדובה, שנקרא היום טרנסניסטריה, או הרפובליקה המולדבית הפרידנסטרובית. לפי חלק מן התגובות השליליות לסרטון – "למה הם נוסעים לשם?" – היה ברור שלא כולם באמת יודעים מה התרחש באזור הזה בעבר.

אחד הצעירים מספר על סבתו ועל צעדות המוות. אבל חשוב לזכור: טרנסניסטריה של היום אינה זהה לטרנסניסטריה של תקופת המלחמה. השם נשאר, אך הגבולות והמשמעות ההיסטורית היו שונים.

חזרה לוולינטירי

במסע הקודם שלי לאזור, בשנת 2017, עצרתי באחד המקומות ליד דוכן אוכל בצד הדרך. אחרי שהבחור שעמד שם עם אשתו הצעירה שמע שאני מישראל, הוא סיפר לי שעבד שנה בישראל בבנייה. תוך כדי השיחה התברר לי שרק בישראל הוא שמע בפעם הראשונה על מה שקרה בשנת 1941 באזור שבו נולד וגדל.

המפגש הזה נשאר איתי. הוא המחיש לי עד כמה הזמן והשתיקה יכולים למחוק זיכרון מקומי. אדם יכול לגדול במקום שבו התרחשו דברים קשים מאוד, לעבור מדי יום ליד אותם שדות, דרכים וכפרים ובכל זאת לא לדעת מה קרה שם לדור שקדם לו. אולי גם משום כך חשוב לי לכתוב את הספר הזה.

לא רק למען המשפחה שלי, ולא רק למען זכר יהודי ווולינטירי ובסרביה, אלא גם למען האנשים שחיים שם היום. כדי שידעו מי חי בכפרים האלה לפני 1941, מה קרה לשכניהם היהודים, ולכן נעלם עולם שלם.

אחרי כל כך הרבה שנים של שתיקה, הזיכרון אינו חוזר מעצמו. צריך לספר אותו.

סעו, תשאלו, תספרו – כדי שידעו.

טרנסניסטריה של 1941 היה אזור שהשתרע בין נהר הדנייסטר במערב לנהר הבוג הדרומי במזרח, ובין האזור שמצפון למוגילב ופודוליה לבין הים השחור ואודסה בדרום. אודסה נעשתה לבירת הממשל הרומני. לפני הכיבוש היה זה חלק מאוקראינה הסובייטית, ואוכלוסייתו הייתה מעורבת. הרוב הגדול היו אוקראינים, ולצדם חיו רוסים, מולדבים ורומנים, גרמנים מן המושבות הגרמניות של דרום אוקראינה, בולגרים, פולנים וקהילות יהודיות גדולות ועתיקות. לפני המלחמה חיו באזור כ-300,000 יהודים, בעיקר בערים ובעיירות.

לאחר פלישת גרמניה ובת-בריתה רומניה לברית-המועצות בקיץ 1941, הפכה טרנסניסטריה גם לאזור שאליו גורשו המוני יהודים מבסרביה ומבוקובינה. לכן, כאשר מדברים על יהודי בסרביה בשנת 1941, הדנייסטר איננו רק נהר על המפה: עבור רבים מהם הוא היה הגבול שאותו נאלצו לחצות בדרך אל הגטאות, מחנות העבודה, הרעב והמחלות של טרנסניסטריה. שמה היום אכן אין הרבה מה לראות. ווולינטירי עצמה הייתה בבסרביה, ממערב לדנייסטר; כפר קטן בדרום מולדובה וכדברי בת הכפר צעירה ממני שאמרה לי פעם "תודה דובי שאתה מעביר לנו את הסיפור שבני הדור שלי לא מכירים".

השנה היא 1941 אמא כבר כ-3 שנים בארץ ישראל. היא וחבריה גדלו על פרוגרומים שמעו על רדיפות או אנטישמיות אבל הם מעולם לא תארו לעצמם על אש כל כך חזקה שתגיע עד לכפרים הקטנים ביותר ותשמיד עד כדי כך יהודים שהצמחיה לעולם לא תשוב להיות כמו שהיה.

אבא מעולם לא רצה לנסוע לפולין כדי לראות את הבית שממנו גורש. הוא כבר היה בן עשרים כשנעקר משם. לא ילד קטן שהזיכרונות שלו מיטשטשים עם השנים. הוא זכר היטב. אני נסעתי במקומו.

אמא, לעומת זאת, כבר בשנות התשעים, לאחר נפילת ברית-המועצות, אמרה לי פעם: "אולי תיסע לחפש את הבית." ואני, כמו שקורה לרבים מאיתנו, הייתי עסוק בחיים שלי, בדברים שנראו אז חשובים יותר. לא הבנתי עד כמה המשפט הפשוט הזה נשא בתוכו כאב, געגוע ושאלה שנותרה פתוחה במשך עשרות שנים.

כאשר סוף-סוף נסעתי בשנת 2017, אבא אמר לי במעין זלזול: "מה כבר תמצא שם?" היום אני מבין הרבה יותר.

ז'נט רצתה מאוד להגיע אל השדות שבהם התפרק המטוס המלזי בשנת 2014. אין שם כמעט דבר לראות עוד. האדמה נחרשה, השדות נזרעו מחדש, והחיים המשיכו. ובכל זאת היא רצתה להיות שם. דווקא במקום שבו כבר אין מה לראות. אולי משום שיש מקומות שלא נוסעים אליהם כדי לראות, אלא כדי לעמוד בהם.

בשנת 1941 אחזה שריפה גדולה ביישוב היהודי של בסרביה. מאז חלפו שמונים וחמש שנים, ובכל זאת אני מביט לאחור. אני לא מאשים את הדור הצעיר שאומר לי: "לא קיבלנו שום מידע מיוחד על טיהור יהודי הכפר בשנת 1941." תמיד יהיו אלו התמימים, החכמים ואלו שלא יודעים לשאול. אם לא מספרים להם, איך יידעו?

חזרה לוולינטירי

אני מניח שכבר למחרת היום, בשנת 1941, אחרי שאספו את כל יהודי הכפר והרגו אותם, החיים בכפרים ובעיירות חזרו למסלולם. השכן היהודי כבר לא היה. הדוכן שלו בשוק נעלם. הילדים היהודים כבר לא הגיעו לבית הספר. הבית נשאר סגור, או שמישהו אחר עבר להתגורר בו. הרחוב נראה כמעט אותו רחוב, השדות אותם שדות, והשמש זרחה בבוקר כרגיל. אבל משהו נעלם מן המקום לעולם.

זה לא טיול שורשים, כפי שנהוג לומר. שואת יהודי בסרביה ובוקובינה השאירה אכן אדמה חרוכה, שלהבדיל מן הטבע, לא שבה והצמיחה את היישוב היהודי מחדש. זה לא מסע לפולין, למוזיאון אושוויץ או למחנות ריכוז אחרים שעדיין עומדים על תילם. זו חזרה לעולם שכפי שאומרים, קיים היום רק בספרים וגם זה בקושי.

אמא שלי עזבה את המקום בשנת 1938, בגיל 18. רבים אחרים עזבו את בסרביה עוד במהלך שנות העשרים. אחרי ההרג המסיבי של שנת 1941 לא נשארו רבים שיכלו לספר, וגם אם ידעו הם בחרו להיכנס לעולם של שתיקה. כך נולד דור בשנות החמישים, שלרוב אפילו לא ידע מאיזה כפר הגיעו הוריו או אילו חיים היו להם לפני שהשריפה הגיעה והשאירה רק אדמה חרוכה.

חזרתי לוולינטירי. לא מפני שאני רוצה לחיות בעבר, ולא כדי לחפש נקמה או תשובות שכבר אי אפשר לקבל. חזרתי משום שמישהו צריך לספר, להזכיר ולהחזיר לרגע אל הזיכרון את אותם אנשים שחיו בעולם היהודי של בסרביה, לפני שהשריפה הגדולה עברה על הארץ ומחקה כמעט את כל מה שהיה שם.

הם חיו, עבדו, גידלו ילדים, התפללו, סחרו, אהבו, רבו וחלמו על המחר. הם לא ידעו שהעולם שהכירו עומד להיעלם. לכן אני חוזר לא רק אל המקומות, אלא גם אל האנשים שחיו בהם, שאת חלקם הכרתי דרך אמא בילדותי.

מורה וקבוצת תלמידים מבקרים בבית הקברות בכפר וולינטירי. בעיניי, יש בכך הרבה יותר מביקור לימודי. בדרך הזאת המורה שומר שהזיכרון הציבורי של הכפר לא ייעלם. הילדים לומדים מי היה המורה לפני חמישים או שמונים שנה, מי היה הכומר, אילו משפחות חיו בכפר, ומה היה מקומם בחיי הקהילה. כך הסיפור אינו נשאר רק בספר, אלא עובר מאדם לאדם ומדור לדור.

זהו כוחו של זיכרון ציבורי: כל דור מקבל מן הדור שקדם לו את שמות האנשים, המקומות והסיפורים, ומעביר אותם הלאה. גם מי שמעולם לא הכיר את הכומר או את המורה הישן יודע מי הם היו, מפני שהכפר ממשיך לספר עליהם. בית הקברות, הכנסייה, בית הספר והבתים הישנים הופכים יחד לחלק מן הזיכרון של המקום. כאשר מורה לוקח לשם תלמידים ומספר להם מי היה כל אדם, הוא בעצם מחבר אותם לרצף ההיסטורי של המקום.

אז הם אני אקרא להם המולדובנים הנוצרים האורתודוקסים יש את פסחא של המתים, או פסחא של המבורכים. משפחות מגיעות לבית הקברות, מנקות ומסדרות את הקברים, מביאות אוכל ולעיתים יין, והכומר עובר בין הקברים ומברך אותם. מנהג דתי, משפחתי וחברתי. ככה האנשים מעבירים זיכרונות מדור לדור. בית הקברות נעשה באותו יום למקום מפגש ולא רק מקום של אבל.

שאני חושב על אותו מעמד שבני הכפר זוכרים את המתים אני מבין שאם רוצים הכל אפשר ומשום מה יהודי הכפר לא נכללו בזכרון הציבורי. זה גם מסביר לי כיצד הזיכרון האורתודוקסי המקומי נשמר לאורך דורות: הילדים ממשיכים להגיע לאותם קברים ולשמע מי היו האנשים שחיו לפניהם.

אצל יהודי הכפר הרצף הזה נגדע בשנת 1941. גם ליהודים היו משפחות, מורים, סוחרים, בעלי מלאכה, אנשי ציבור ובית כנסת. גם להם היה זיכרון קהילתי שעבר מדור לדור. אבל בשנת 1941 הרצף הזה נגדע כמעט בבת אחת. מי שהיה אמור לספר לילדים מי היה המורה היהודי, מי היה החזן, מי החזיק את החנות ומי גר בבית בקצה הרחוב כבר לא היה שם כדי לספר.

המסורת של הכפר המשיכה לחיות, אבל החלק היהודי שלה איבד את האנשים שנשאו את הזיכרון. ולכן לאחר כמה דורות יכול להיווצר מצב מוזר: כולם יודעים מי היה הכומר לפני שמונים שנה, אבל כמעט איש אינו יודע מי היו מאות היהודים שחיו באותו כפר. לא משום שלא היו חלק מן המקום, אלא משום שהשרשרת שהעבירה את סיפורם מאב לבן נקטעה.

חזרה לוולינטירי

זאת המשמעות העמוקה של המושג "האדמה החרוכה": לא רק שהאנשים נעלמו גם מנגנון הזיכרון שלהם נעלם יחד איתם.

יש עוד דבר שקשה להתעלם ממנו כאשר חוזרים לכפרים ולעיירות של בסרביה השתיקה. יש לי לעיתים תחושה שהשנה 1941 פשוט נעלמה מחלק מן ההיסטוריה המקומית. אנשים יודעים לספר בגאווה על התקופה הרומנית, על הכפר, על המסורת, על הכנסייה האורתודוקסית ועל מנהגים שעברו מדור לדור. כל אלה אכן חלק מן ההיסטוריה של המקום. אבל כאשר מגיעים אל היהודים שחיו באותם רחובות במשך דורות, ואל מה שקרה להם בשנת 1941, השיחה נעשית פתאום קצרה הרבה יותר.

קראתי לא פעם על אנשים שהגיעו לכפרים במולדובה כדי לתעד את העולם היהודי שהיה שם ונתקלו במעין חומה. לא תמיד מדובר בהכחשה מפורשת. לעיתים זו פשוט תחושה של: אל תיכנס לשם. זה עבר שאיננו רגילים לדבר עליו. ואולי משום כך אפשר עדיין למצוא במולדובה בתי קברות יהודיים, מצבות ישנות ושרידים של קהילות שחיו במקום מאות שנים, בעוד שבכפר עצמו כמעט אין דבר שמספר למבקר מי היו האנשים הקבורים שם ומה קרה לשכניהם היהודים בשנת 1941. סקרים של אתרי מורשת יהודית במולדובה תיעדו עשרות בתי קברות, בתי כנסת לשעבר, אתרי רצח וקברי אחים עדות לכך שהנוף עצמו עדיין נושא את עקבות העולם שנעלם.

אולי זו אחת התוצאות הקשות ביותר של האדמה החרוכה: לא רק שהאנשים נעלמו, אלא שגם הסיפור שלהם כמעט נעלם יחד איתם.

גם במסורת היהודית נבנה הזיכרון מדור לדור, אך בדרך שונה מזו של הכנסייה האורתודוקסית. לכל נפטר יש יום זיכרון שנתי, לפי התאריך העברי שבו נפטר. ביום הזה בני המשפחה מגיעים לבית הכנסת ואומרים קדיש לזכרו. הקדיש עצמו איננו תפילה על המת, אלא תפילה המקדשת את שם האל, והוא נאמר במניין. נהוג גם להדליק נר נשמה, לתת צדקה ולעשות מעשים טובים לזכר הנפטר.

יש גם תפילות מיוחדות לזכר המתים, המכונות יזכור או הזכרת נשמות, הנאמרות בקהילות רבות בכמה מועדים במהלך השנה. בנוסף לכך נהוג לבקר בקבר, במיוחד ביום השנה לפטירה או בזמנים מיוחדים, אם כי הביקור השנתי בבית הקברות הוא מנהג ולא חובה הלכתית אחידה לכל היהודים. עצם הביקור בקבר נחשב דרך לבטא כבוד לנפטר ולשמור את זכרו חי. כך נשמר גם אצל היהודים הזיכרון הציבורי והמשפחתי. ילד שומע בבית הכנסת את שם אביו או סבו, מגיע לקבר, שואל מי היה האדם הזה ושומע את סיפורו. כעבור שנים הוא מעביר את אותו סיפור לילדיו. לכן בית הכנסת, בית הקברות, הקדיש ויום השנה לפטירה יוצרים יחד שרשרת של זיכרון.

וזה בדיוק מה שנגדע בכפרים כמו וולינטירי בשנת 1941. לא רק האנשים נעלמו; גם מי שהיה אמור לומר אחריהם קדיש, לבקר בקבריהם, לספר לילדים מי הם היו ולהעביר את שמותיהם לדור הבא — נעלם מן המקום. לכן הזיכרון היהודי המקומי לא רק נפגע, אלא איבד את המנגנון הטבעי שבאמצעותו קהילה שומרת על עברה.

חזרה לוולונטירי

הם היו יהודים.

מיעוט שחי במשך מאות שנים בתוך חברה נוצרית, ולעיתים בתוך עולם דתי שהיה שונה ממנו כמעט בכל דבר. היהודי חי לפי לוח שנה אחר, שמר שבת במקום יום ראשון, אכל לפי חוקי הכשרות, התפלל בבית הכנסת ולא בכנסייה, חגג את חגיו שלו, ולא קיבל את האמונה הנוצרית שהייתה יסוד מרכזי בחיי רוב האוכלוסייה שסביבו.

בכפרים ובעיירות יכלו יהודים ונוצרים לחיות זה לצד זה במשך דורות, לסחור זה עם זה ואף לקיים יחסי שכנות טובים. אבל ההבדל הדתי נשאר גלוי. היהודי היה בן המקום, ובכל זאת לעיתים נשאר גם "האחר".

גם הנוף עצמו סיפר את הסיפור.

בכפרים ובעיירות רבות בית הכנסת היה לעיתים מבנה עץ פשוט וצנוע. הוא היה מרכז החיים היהודיים, אבל גם מבנה פגיע. בשעת מלחמה או פרעות די היה באש אחת כדי שייעלם בתוך שעות.

מולו עמדה לא פעם הכנסייה, בנויה אבן או לבנים, עם מגדל ופעמונים, מבנה שנראה כאילו הוא שייך לאדמה עצמה ויכול לעמוד במקומו במשך דורות. יש בזה משהו סמלי. הכנסייה ייצגה את דת הרוב ואת העולם שסביב היהודי. בית הכנסת ייצג קהילה שיכלה לחיות שם מאות שנים ובכל זאת לדעת עד כמה הקיום שלה שברירי.

כאשר בית כנסת מעץ עלה באש, לא נשרף רק בניין. נשרפו בו ספרים, זיכרונות, שמות ודורות של תפילה. לפעמים הכנסייה שבמרכז הכפר נשארה עומדת עוד שנים רבות, בעוד מן העולם היהודי שהיה לידה כמעט לא נשאר סימן.

וכאשר באו מלחמה, רעב, מהפכה או התפוררות השלטון, ההבדל הזה נעשה מסוכן עוד יותר. ההיסטוריה כבר הכירה את התופעה הזאת. מאז פרעות חמלניצקי במאה השבע־עשרה, דרך גלי הפוגרומים באימפריה הרוסית, חזר שוב אותו פחד: כאשר הסדר מתפרק וההמון מחפש אשם, היהודי עלול להפוך מבן המקום לזר בתוך שעות.

גם לאחר שהמלחמה הסתיימה בשנת 1918, תנועת הפליטים לא פסקה. המהפכה הרוסית ומלחמת האזרחים שבאה בעקבותיה דחפו יהודים רבים מערבה. ממזרח לבסרביה התחוללו מלחמות, פרעות ומהומות, ומשפחות שוב לקחו את מה שיכלו לשאת וברחו.

עבור חלקם נהר הדנייסטר היה הגבול בין שני עולמות. ממזרח הייתה אוקראינה הסוערת, וממערב בסרביה שכבר הייתה תחת שלטון רומני. אני מנסה לדמיין אותם.

אבא ואמא עם ילדים קטנים, מזוודה אחת, אולי שק עם כמה בגדים. מאחור נשאר הבית, ולפניהם מקום שהם אינם יודעים אם יקבל אותם. כמו כל כך הרבה פעמים בהיסטוריה היהודית, הם לא שאלו היכן יהיה להם טוב יותר. הם חיפשו קודם כול מקום שבו יוכלו לחיות. וכך עברו עוד דורות.

הקהילות היהודיות בבסרביה, שגם הן יצאו מן המלחמה עניות ופגועות, ניסו לעזור. הקימו ועדים, אספו כסף, מצאו מזון ומקום לינה. מאוחר יותר הגיע גם סיוע של ארגונים יהודיים גדולים מחוץ לאזור.

כאשר אני חושב על אמי ועל בני דורה, אני מבין שהם גדלו בתוך העולם הזה. הם היו ילדים בשנות העשרים והשלשים, אבל סביבם חיו אנשים שכבר איבדו פעם בית, עברו גבול והתחילו מחדש.

אמי נולדה בוולונטירי בשנת 1919, שנה אחת בלבד לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה. היא נולדה לתוך מציאות חדשה: הכפר שבו נולדה היה אותו כפר, אבל המדינה כבר לא הייתה אותה מדינה. השלטון היה אחר, הגבולות השתנו והשפות הרשמיות השתנו.

כך נראו החיים בחלק הזה של אירופה. אדם יכול היה להיוולד תחת שלטון אחד, לגדול תחת שלטון שני, ומבלי לעבור דירה למצוא את עצמו במדינה אחרת.

איש בכפר וולונטירי לא יכול היה לדעת שבעוד מעט יותר מעשרים שנה יגיע אסון גדול בהרבה, ושהחיים היהודיים שהתקיימו בבסרביה ובבוקובינה במשך דורות כמעט ייעלמו.

חזרה לוולינטירי

כאשר אני חוזר היום לוולינטירי, אני אינני חוזר רק לכפר שבו נולדה אמי. אני חוזר גם אל עולם שהיה בין שתי מלחמות ובין שתי אימפריות שנעלמו. עולם שניסה להתאושש מן המלחמה הראשונה, מבלי לדעת שהמלחמה הבאה כבר מחכה מעבר לאופק.

בשנת 2026 כבר מעטים זוכרים כיצד אבא או אמא היו אומרים בפשטות: "אני מבסרביה" או "אני מבוקובינה". הנכדים אולי עוד זוכרים שסבא וסבתא שרדו את השואה, אבל מה היה לפני כן? איך נראו החיים שלהם, באיזו שפה דיברו, במה עבדו, באילו רחובות וכפרים גדלו, ומה היה אותו עולם שלם שהיה שם לפני שהכול השתנה? על זה כבר יודעים הרבה פחות. וכך, לאט-לאט, לא רק האנשים נעלמו אלא גם העולם שממנו באו. הוא נשאר מאחור, מכוסה באותם ערפילי העבר.

חזרה לוולינטירי

חומה של שתיקה

אני זוכר שבתור ילד נסעתי פעם עם אמא לעיר הסמוכה, הרי היא נצרת. זה לא רחוק ממקום הולדתי, קריית טבעון. אמא דיברה במקרה כמה דקות עם נזירה שעברה ברחוב. אני כבר לא זוכר איך נוצרה השיחה. אמא סיפרה שהנזירה דיברה רומנית. שאלתי אותה: "נו, דיברת איתה? סיפרת לה על ארץ המוצא ועל הכפר וולינטירי?" אמא אמרה שלא. היא טענה שהרומנית שלה כבר לא טובה אחרי כל כך הרבה שנים בארץ ישראל.

כשחזרתי מהביקור הראשון בכפר וולינטירי וסיפרתי לבת דודתה של אמא שלי מה ראיתי שם, היא סיפרה לי, בין השאר, שהעוזרת שלה בבית היא ממולדובה. שאלתי אותה אם היא דיברה איתה על אותם ימים, אם שאלה אותה אם היא יודעת משהו, מכיון שזאת הייתה בחורה צעירה. איך אומרים? שתיקה שווה זהב. במקרים רבים שתיקה אינה שווה זהב, אלא שווה רכוש. כאשר שותקים על עוול, השתיקה מגינה על הנהנים ממנו. כך היה גם בוולינטירי – השתיקה לא רק הסתירה את הרצח, אלא גם את זהותם של אלה שירשו את מה שלא היה שלהם.

במשך השנים שמעתי סיפורים מאנשים שניסו להגיע לכפרים שבהם חיו יהודים לפני המלחמה. הם ביקשו לשוחח עם התושבים המבוגרים, עם אלה שעוד זכרו את השנים שלפני 1941. פעם אחר פעם הם נתקלו באותה תופעה. לא כעס. לא צעקות. אלא שתיקה. כאילו מישהו הניח אבן גדולה על הזיכרון.

כפרים רבים נותרו ללא שום תזכורת, ללא שלט קטן שמספר את סיפורה של הקהילה היהודית, ללא אבן זיכרון, לוח הסבר או אפילו פינה בספרייה המקומית. אלפי המשפחות היהודיות שחיו במשך דורות בבסרביה נעלמו כאילו מעולם לא היו.

באחד הסיפורים ששמעתי, ואיני יודע אם הוא אמת היסטורית או זיכרון שעבר מדור לדור, מסופר כי כמה שנים לאחר המלחמה פקדה את האזור בצורת קשה. אחת מנשות הכפר, אי שם במרחבי מולדובה, נשאה את עיניה לשמים וזעקה: "זה העונש שקיבלנו על איך שהתנהגנו ליהודים".

אינני יכול לאמת אם הדברים אכן נאמרו, אך עצם העובדה שסיפור כזה המשיך לעבור בין אנשי המקום מעידה שאיש לא באמת שכח את אשר אירע בשנת 1941. אנשי וולינטירי ויישובים רבים אחרים הכירו את שכניהם היהודים. הם לא היו זרים. הם חיו זה לצד זה במשך עשרות שנים. הם שמעו את בכי התינוקות שנולדו, ראו את הילדים משחקים יחד ברחובות, הכירו את בעלי המלאכה, את החנויות ואת בתי המשפחות. ואז, בתוך ימים ספורים, הכול נעלם.

הבתים נותרו, אך הדיירים לא שבו. החצרות נשארו, אך צחוק הילדים נדם. האנשים לא היגרו למקום אחר; הם פשוט נעלמו, כאילו בלעה אותם האדמה.

מי שחי בכפר באותם ימים ידע היטב מה קרה. גם אם שתק, הזיכרון לא נעלם. לעיתים השתיקה חזקה מן המילים, ולעיתים דווקא היא מעידה שהמצפון עדיין מדבר.

בכפר וולינטירי הוקמה בסופו של דבר אנדרטה קטנה, ובית העלמין היהודי קיבל גדר. כפי שמישהו אמר לי, בזמן השלטון הסובייטי עמדה היכן שהוא אבן זיכרון, ובמשך שנים המגרש שעליו עמד בית הכנסת נותר ריק. האם הכול נעשה מתוך רצון וצורך נפשי להתמודד עם העבר, או שזו פשוט הייתה השתלשלות של מאורעות?

אני התחלתי לספר על יהודי הכפר. מישהו אחר, בשליחותו של ארגון יהודי, סימן את המקום שבו היה פעם בית הקברות היהודי על המפה. הגיעה עזרה מגרמניה, ובסופו של דבר, בעזרת תרומות, הונחה אבן הזיכרון. ביום הזיכרון לשואה קומץ אנשים מתאסף ומזכיר. זהו צעד אחד קדימה, וצעד מיוחד מאוד. כך אני רואה זאת לעומת מקומות אחרים במולדובה, שבהם התגוררו הרבה יותר יהודים וכמעט שאין בהם כל תזכורת.

אינני שופט את בני הכפר של היום. רובם כלל לא היו בחיים בזמן המלחמה. אבל שתיקה העוברת מדור לדור יוצרת מציאות מוזרה: מקום שחיו בו יהודים במשך יותר ממאה שנה נראה כאילו מעולם לא דרכה בו כף רגל יהודית.

חזרה לוולינטירי

לא קיבלתי רשות מאמא שלי לשכוח או לסלוח, וגם לא מחברי גרעין גורדוניה שעזבו בעוד מועד את כפרי הולדתם, טרם החלה ההשמדה הגדולה בשנת 1941. עברתי את הקו האדום, כפי שאומרים, משום שנפתח לי חלון אי שם, ודרכו נכנסתי בחזרה לעולם היהודי של וולינטירי שהיה ואיננו עוד.

לפעמים לא ההרס הוא שמוחק את ההיסטוריה. לפעמים זו השתיקה.

חזרה לוולינטירי

הם לא היו זרים

כאשר התחלתי לספר לאנשים בכפר וולינטירי דרך הרשת החברתית על יהודי הכפר על אמא שלי ושאר המשפחה. אדם אחד יליד הכפר אדם שעל פי גילו כלל לא נולד כאשר אמי הלכה לגימנסיה בכפר הביט בי בפליאה ושאל:

"האם אמא שלך בכלל דיברה רומנית?"

מאחורי שאלה פשוטה זאת הסתתר עולם שלם של אי-ידיעה, אולי גם התנשאות. הרי היהודים נחשבו בעיני הרומנים לזרים. נדמה היה שבעיניו היהודי של פעם היה אדם זר, כזה שדיבר רק יידיש, חי בתוך עצמו ולא היה חלק מהחיים המקומיים. חייכתי ועניתי לו:

"אמי דיברה בבית יידיש. היא למדה עברית, משום שעבורה זו הייתה שפת עמה ותפילתה. בגימנסיה למדה גם רוסית וצרפתית, וכמובן דיברה רומנית כמו כל בני המקום".

השיחה הקצרה הזו נשארה איתי זמן רב. היא גרמה לי להבין עד כמה הזיכרון ההיסטורי על יהודי בסרביה הולך ונעלם, ועד כמה חשוב לספר את סיפורם. אז דבר ראשון הם לא היו זרים!

היכן הייתם אתם לפני שמשפחתה של אמי הגיעה לכאן באמצע המאה התשע-עשרה? חשבתי לרגע. היכן הייתם אתם ואבות-אבותיכם, לפני שהבשורה על היהודי מנצרת, ישוע בן מרים, יצאה מירושלים והגיעה גם אל השבטים הסלאביים ואל נסיכות מולדובה?

מה שהפליא אותי היה שבכל יישוב במולדובה ניצבת הכנסייה במרכז הכפר בגאווה. במשך מאות שנים קראו כאן את הברית החדשה, התפללו בשם ישוע, בנו כנסיות, והצלב הפך לסמל המוכר בכל כפר ועיר. גם היום, בחגים מסוימים, יוצאים הכמרים ותושבי הכפר בתהלוכות עם הצלב ומברכים את השדות ואת האדמה. אבל כל זה התחיל בירושלים.

הכול התחיל בעם ישראל. הכול התחיל ביהודים. ישוע היה יהודי. השליחים היו יהודים. כתבי הברית החדשה נכתבו בידי יהודים. והמשיח, שעל שמו מאמינים היום מיליוני בני אדם ברחבי העולם, היה יהודי. כדברי השליח שאול:

"לכן זכרו, כי אתם הגוים... בעת ההיא הייתם בלי משיח, נכרים לעם ישראל, וזרים לבְּרִיתוֹת הַבְּטָחָה, אין לכם תְּקוּהָ ואלוהים אין בְּעוֹלָם. אפסים ב' 11–12

שאול אינו כותב את הדברים כדי להשפיל את הגוים, אלא כדי להזכיר להם מאין באה ישועתם. הוא אינו מלמד שהגוים החליפו את ישראל, אלא שהם צורפו אל מה שאלוהים החל לעשות דרך עם ישראל.

יש מי שיאמר שזו תאולוגיה נוצרית. בעיניי, זו גם עובדה היסטורית. הנצרות לא נולדה ברומא, בקונסטנטינופול או במולדובה. היא נולדה בירושלים, בקרב יהודים, ומתוכה התפשטה אל אירופה כולה.

לכן, כאשר מישו רואה ביהודי של וולינטירי "זר", אני נזכר שגם מבחינה היסטורית ורוחנית אבותיהם של רוב עמי אירופה היו פעם זרים לאמונה באלוהי אברהם, יצחק ויעקב. רק כאשר הבשורה יצאה מארץ ישראל, היא הגיעה גם אל חבלי בסרביה ואל הכפרים הקטנים שבהם חיו אבותיהם.

אולי משום כך, השאלה האמיתית איננה "מתי הגיעו היהודים לוולינטירי", אלא גם "כיצד הגיעה האמונה הנוצרית לוולינטירי". בשני המקרים, הדרך החלה בארץ ישראל.

משפחתה של אמי לא הייתה זרה בוולינטירי. משפחתה של אמי, משפחת חולין, כמו משפחות יהודיות רבות אחרות, הגיעה לאזור כבר באמצע המאה התשע-עשרה, בסביבות שנת 1850 וישנם אלו שהגיעו הרבה קודם לכן. באותם ימים הייתה בסרביה חלק מן האימפריה הרוסית. השלטון הרוסי עודד התיישבות, פיתוח חקלאי ומסחר, ויהודים רבים עברו לערים ולכפרים בדרום בסרביה מתוך תקווה לבנות חיים יציבים. אבות אבותי לא הגיעו ככובשים ולא כשליטים. הם הגיעו כאנשים שחיפשו מקום לחיות בו. הם פתחו חנויות, טחנו קמח, בתי מלאכה, מחסנים, בתי

חזרה לוולינטירי

מסחר, עסקו בחקלאות, במסחר בתבואה ובשמן, שילמו מיסים, גידלו משפחות ושלחו את ילדיהם לבתי הספר המקומיים. היו בניהם רופאים ואנשים משכילים והיו גם פשוטי העם.

להלן הקטע עם התיקון בלבד, תוך שמירה על הסגנון ועל הרעיון שלך:

האם ליהודי היה יתרון? האם הוא עסק רק במסחר ולא ידע לעבוד בכפות ידיו? לא. אבל זה כבר סיפור אחר.

הם היו שם וחיו ככל שכניהם, מלבד העובדה שהיו יהודים שחיו על אדמה בעלת רוב נוצרי-אורתודוקסי.

ומניין באה החוכמה? זוהי הכללה לחשוב שכל היהודים היו חכמים יותר מן האחרים. אולם אין ספק שעצם העובדה שילדים יהודים למדו לקרוא ולכתוב מגיל צעיר פתחה בפניהם עולם של ידע. עצם העובדה שבבתי הכנסת עסקו בלימוד תורה ובקריאה העניקה לרבים מהם יתרון מסוים. לעומת זאת, אצל חלק גדול מן השכנים הנוצריים-האורתודוקסים, החיים הדתיים התרכזו בעיקר סביב הטקסים והכנסייה, ופחות סביב לימוד אישי של כתבי הקודש. ייתכן שגם לכך הייתה השפעה.

גם המבנה של החברה היהודית תרם לכך. הקהילה סייעה לחבריה, תמכה בנזקקים ועודדה לימוד, מסחר ומלאכה. הערבות ההדדית הזאת העניקה ליהודים לעיתים גם כוח כלכלי, לא מפני שהיו מוכשרים יותר מאחרים, אלא מפני שהשקיעו בחינוך, בידע ובסיוע הדדי.

הרי נאמר במקור: "כִּי מֹשֶׁה מְדַרְשׁ עוֹלָם יִשְׁלֹוּ מִקְרִיזִים בְּכָל-עִיר וְהוּא נִקְרָא בְּבֵתִי הַכְּנִסִּיּוֹת בְּכָל-שָׁבֹת." (מעשי השליחים ט"ו:כ"א).

היהודים לא סתם היו שם. במשך דורות, בדרכם שלהם, הם דיברו על משה לא רק כאדם, אלא כסמל לבריאת העולם, ליציאת מצרים ולמתן התורה בסיני. בכל שבת נקראה התורה בבתי הכנסת, והילדים גדלו לתוך עולם של קריאה, לימוד, זיכרון והמשכיות.

ייתכן שדווקא הדבר הזה הבדיל אותם מסביבתם ואף העניק להם יתרון מסוים. לא מפני שהיו חכמים יותר מאחרים, אלא מפני שהחינוך, הלימוד והמסורת עמדו במרכז חייהם. אולם אותו ייחוד גם הפך אותם במשך הדורות למיעוט בולט ושונה, ולעיתים היה מקור לחשדנות, לשנאה, לרדיפות ולסבל.

גם סבי, דב חולין, היה חלק מן הסיפור הזה. הוא ניהל בית בד לשמן חמניות גידול שהיה אחד מענפי החקלאות החשובים באזור. עבודתו הייתה קשורה ישירות לאיכרים הרומנים והמולדבים. הם גידלו את החמניות, והוא הפיק מהן שמן. כולם היו זקוקים זה לזה. כך נראו החיים אז.

בבית דיברו יידיש. בבית הכנסת התפללו בעברית. בבית הספר למדו רומנית, ולעיתים גם רוסית וצרפתית. זה לא היה יוצא דופן. כך חיו אלפי יהודים ברחבי בסרביה. אדם יכול היה לעבור באותו יום בין ארבע שפות שונות, וכל אחת שימשה אותו בעולם אחר. השפה לא קבעה נאמנות למדינה. היא הייתה פשוט חלק מן המציאות.

גם היום איש אינו מופתע כאשר אדם בהולנד מדבר בבית עברית, בעבודה הולנדית ובאנגלית עם לקוחות מחו"ל. כך בדיוק חיו גם יהודי וולינטירי לפני יותר ממאה שנה.

יהודי וולינטירי לא חיו על אי. הם הכירו את שכניהם. עבדו איתם. סחרו איתם. למדו איתם. ילדי הכפר גדלו יחד, גם אם כל קהילה שמרה על מסורתיה. היו יחסי שכנות טובים, והיו גם תקופות של מתיחות, כפי שקורה כמעט בכל חברה. אולם במשך דורות נחשבו היהודים לחלק מן המרקם האנושי של המקום. רק מאוחר יותר, עם עליית הלאומנות, האנטישמיות והשלטונות הקיצוניים באירופה, החלו להציג את היהודים כ"זרים" למרות שמשפחות רבות חיו שם במשך דורות.

בשנת 1941 הכול השתנה. השלטון הרומני, בשיתוף גרמניה הנאצית, גירש והשמיד את יהודי האזור. קהילות שלמות נעלמו בתוך חודשים ספורים. בתים התרוקנו. בתי הכנסת נסגרו. בתי העלמין ננטשו. מסמכי העירייה נהרסו

חזרה לוולינטירי

בשנים שלאחר מכן. וכאשר נמחקים גם האנשים וגם המסמכים קל מאוד לדורות הבאים לחשוב שמעולם לא היו שם. אבל הם היו. הם חיו שם. הם בנו את המקום יחד עם השכנים הם לא היו רק מספרים.

כאשר אני חוזר לוולינטירי, אינני מחפש שמות בארכיונים. אני מחפש חיים. אני מנסה לראות את הרחובות כפי שאמי ראתה אותם בילדותה. את הדרך לבית הספר. את בית הבד של סבי. את תנועת גורדוניה שבה התחנכה. את החברים שאיתם חלמה על ארץ ישראל.

מאחורי כל שם ברשימת הנספים עמד אדם שחי חיים מלאים לפני שהפך לעוד מספר בספרי ההיסטוריה. הם היו בני וולינטירי. כאשר מישו שואל אותי אם אמי דיברה רומנית, אני מבין שהוא אינו מכיר את ההיסטוריה.

אמי הייתה יהודייה. היא הייתה ציונית. היא דיברה יידיש, עברית ורומנית. היא למדה בגימנסיה של וולינטירי. היא גדלה בין שכניה הלא-יהודים. ורק מפני שעלתה לארץ ישראל בשנת 1938, ניצלו חייה.

אני כותב את הדברים האלה משום שאינני רוצה שהדור הבא יחשוב שהיהודי היה אורח לרגע בכפר. הוא לא היה אורח. הוא לא היה זר. משפחות כמו משפחת חולין היו חלק בלתי נפרד מן ההיסטוריה של וולינטירי במשך דורות. והגיע הזמן שגם הסיפור הזה יסופר.

כשאני הולך היום ברחובות וולינטירי, אינני רואה רק את הכפר של שנת 2026. אני מנסה לראות גם את הכפר שהיה לפני יותר ממאה שנה. אני שואל את עצמי באילו רחובות הלך סבא שלי, דב חולין, בדרכו לבית הבד. היכן שיחקו אמא שלי נעמי ואחיה אברהם, חיה ויהודה. מאיזה חלון בקעו קולות של ילדים, ומאיזו חצר עלה ריח הלחם שנאפה לקראת השבת.

הכפר השתנה. אנשים משתנים; שעון הזמן אינו עוצר. ככה דרכו של עולם. רוב התושבים החיים היום בכפר וולינטירי בספק מבינים או יודעים על מה אני מדבר. הם חיים את עולמם, מדברים לרוב על המסורת של הכפר ועל הכנסיה. הם כלל לא היו בחיים בזמן המלחמה, ואין להם אחריות אישית למה שאירע בשנת 1941. לכן אינני בא להאשים אותם. אני בא לחפש את הזיכרון.

בביקורי הראשון בשנת 2017 הגעתי עם הרבה שאלות ומעט מאוד תשובות. לא ידעתי אם אמצא מישהו שירצה לדבר. במשך השנים חזרתי שוב ושוב, גם אם רק מרחוק, דרך האינטרנט. לא חייבים לעמוד במקום מסוים כדי לחקור את עברו. ספרים רבים נכתבו על ערים, על כפרים ועל מלחמות בידי אנשים שלא חיו שם כלל. מה שחשוב הוא לחפש את האמת, לאסוף עדויות, להשוות מקורות ולתת קול לאנשים שכבר אינם יכולים לספר את סיפורם. גם אני ניסיתי לעשות זאת. לא כדי לכתוב רומן, אלא כדי להשיב לחיים עולם יהודי שנמחק כמעט לחלוטין. לאט-לאט נפתחו עוד דלתות. אנשים החלו לספר. לפעמים פרט קטן, לפעמים שם שנשכח, ולפעמים סיפור שעבר במשפחה במשך עשרות שנים. למדתי שגם במקום שבו קיימת חומה של שתיקה, יש לעיתים סדקים שדרכם האמת מתחילה להישמע.

כאשר אני עומד ליד המקום שבו היה פעם בית העלמין היהודי, אינני חושב רק על מי שנרצחו. אני חושב גם על החיים שהיו כאן. על בית הכנסת, על בית הבד, על החנויות, על בעלי המלאכה, על הילדים שהלכו לבית הספר, על חגי ישראל ועל השבתות. קל יותר לזכור את המוות; קשה יותר להחזיר לחיים את העולם שהיה לפניו.

משפחת חולין הייתה חלק מן הכפר במשך כמה דורות. היא לא הייתה אורחת לרגע. היא הייתה חלק מהנוף האנושי של וולינטירי. כאשר המשפחה נעלמה בשנת 1941, לא נעלמו רק אנשים. נעלם גם פרק שלם בהיסטוריה של הכפר.

בכל פעם שאני חוזר לוולינטירי, אפילו במחשבות, אני מרגיש שאני מחזיר עוד אבן אחת למקומה. אינני יכול להחזיר את סבא וסבתא שלי, את הדודים שלא זכו להיקבר בקבר ישראל או את העולם היהודי שנחרב. אבל אני יכול לנסות להחזיר את שמותיהם, את סיפורם ואת מקומם בזיכרון.

ייתכן שזה כל מה שאדם יכול לעשות מול ההיסטוריה: לסרב לשתוק במקום שבו השתיקה הפכה לחלק מן הסיפור.

חזרה לוולינטירי

עולמות של צעירים

אנחנו אומרים: שנינו מאותו הכפר, ובכל זאת חיים בעולמות שונים.

אמא הלכה ללמוד בגימנסיה, וסבא הביא לכפר מורה ללשון העברית. אין ספק שלעיתים היהודי חי בעולם אחר. הוא רצה להעניק לילדיו חינוך טוב, מתוך אמונה שלימוד הוא המפתח לעתיד.

בשעה שבנות גילה של אמא עבדו בשדות או סייעו במשק הבית, אמא למדה. היא סיפרה לי כיצד הייתה יושבת על אדן החלון וקוראת ספרים. הקריאה הייתה אהבת חייה. כך היה פעם. הרבה לפני שהייתה טלוויזיה, הרבה לפני האינטרנט, היה אפשר לעבור בין עולמות דרך דפי הספר.

אינני אומר שכל הנערות הנוצריות במולדובה לא זכו להשכלה. היו גם כאלה שלמדו. אך בכפרים רבים, ובעיקר במשפחות עניות, האפשרויות היו מוגבלות הרבה יותר. נערה נוצרייה יכלה לגדול כשהיא יודעת היטב את עבודות הבית והשדה, אך כמעט שאינה קוראת ספרים. לעומתה, נערה יהודייה כמו אמא שלי גדלה בבית שבו עודדו קריאה, לימוד ושפות. זה לא הפך אותה לטובה יותר, אלא העניק לה הזדמנות אחרת.

אולי כאן היה אחד ההבדלים בין שני העולמות. לא הבדל של שכל או של כישרון, אלא של חינוך, של סדרי עדיפויות ושל האפשרות לחלום על עולם גדול יותר מן הכפר שבו נולדת.

הנער היהודי של שנות ה-20 וה-30 לא היה רק בן למשפחה מסורתית או דתית. רבים ממנו היו גם חברים בתנועות נוער כמו גורדוניה, השומר הצעיר, בית"ר, דרור, החלוץ ואחרות. תנועות אלה קמו באירופה בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, מתוך הרצון לחנך דור צעיר בעל זהות יהודית חזקה ולהכינו לעתיד טוב יותר. זרמים שונים הדגישו ערכים שונים – ציונות, חלוציות, סוציאליזם, חינוך דתי או לאומי – אך לכולם הייתה מטרה משותפת: לחזק את הנוער היהודי ולהעניק לו אופק מעבר לחיי העיירה או הכפר.

הוא למד עברית, שר שירים עבריים, קרא על ארץ ישראל, יצא להכשרות חקלאיות וחלם להקים קיבוץ בארץ ישראל. עבור רבים, כל החיים כווננו לקראת העלייה לארץ ישראל.

גם בקרב הנוער הנוצרי במזרח אירופה היו מסגרות נוער, אך אופיין היה שונה. רובן פעלו במסגרת בתי הספר, הכנסיות, תנועות הצופים או ארגוני הנוער של המדינה. הן עסקו בחינוך, בפעילות חברתית ובחיזוק הזהות הלאומית והדתית, אך בדרך כלל לא נשאו חזון של הגירה המונית והקמת מולדת חדשה בארץ אחרת.

זה היה אחד ההבדלים הגדולים בין שני העולמות. הנוער היהודי חי לפעמים בשני מקומות בעת ובעונה אחת: בגופו הוא היה בוולינטירי, בבסרביה או בפולין, אך מחשבותיו, שיריו וחלומותיו כבר נדדו לארץ ישראל. עבור רבים מהם, הכפר שבו נולדו היה רק תחנה בדרך.

באותן שנים הלכו והתפתחו באירופה גם תנועות נוער מסוג אחר. לצד תנועות הנוער היהודיות, שקראו ללימוד, לחלוציות ולבניית עתיד בארץ ישראל, קמו במדינות שונות גם תנועות נוער לאומניות ופשיסטיות. הן חינוכו את בני הנוער לנאמנות ללא סייג למדינה, ללאום או למנהיג, ולעיתים גם להפצת שנאה כלפי מיעוטים, ובהם היהודים.

גם ברומניה ובבסרביה חדרו רעיונות לאומניים קיצוניים אל חלק מן הנוער. תנועת משמר הברזל (Garda de Fier) ותנועות נוספות השפיעו על צעירים רבים בשנות ה-30. לא כל בני הנוער הצטרפו אליהן, אך הרעיונות שהפיצו תרמו לאווירה של הסתה, אנטישמיות וקיטוב, שהקלה על רדיפת היהודים בשנות המלחמה.

כך קרה ששני נערים בני אותו גיל, שגדלו אולי באותו כפר, חונכו לעיתים בשני עולמות שונים לחלוטין: האחד חלם על עלייה לארץ ישראל ועל הקמת קיבוץ, ואילו השני התחנך על רעיונות של לאומנות קיצונית, שהציגו את היהודי כאויב.

חזרה לוולונטירי

הנער הרומני או המולדבי בכפר חשב בדרך כלל על דברים אחרים לגמרי. הוא עזר למשפחה בשדות, התכונן לשירות צבאי, או קיווה למצוא עבודה טובה יותר בעיר. רעיון של עזיבת המולדת מרצון כדי לבנות מדינה יהודית בארץ רחוקה היה כמעט בלתי נתפס עבורו.

גם הנער היהודי היה חייב למלא את חובותיו כאזרח המדינה שבה חי. רבים מן הצעירים היהודים שירתו בצבא הרומני, ולאחר סיפוח בסרביה לברית המועצות בשנת 1940 שירתו אחרים בצבא האדום. גם בכפר וולונטירי היו צעירים יהודים שלבשו מדים ושירתו את המדינה שבה נולדו. אולם במקביל לשירותם הצבאי, רבים מהם נשאו בלבם גם זהות יהודית עמוקה וחלום ציוני. עבורם לא הייתה סתירה בין נאמנותם למדינה שבה חיו לבין התקווה שיום אחד יוכלו לעלות לארץ ישראל ולהקים בה את ביתם.

במהלך מחקרי על וולונטירי גיליתי שהכפר ידע גם פרקים אחרים של רדיפה דתית. בשנת 1972 נהרג איוון (וניה) מויסייב, בן הכפר ונוצרי בפטיסטי, במהלך שירותו בצבא הסובייטי. בני קהילתו האמינו שנרצח משום שסירב להתכחש לאמונתו. אינני משווה בין האירועים, אך הם מזכירים עד כמה מסוכן הוא משטר המבקש לשלוט גם במצפון של האדם. "בבתי הספר הם למדו יחד. נפגשו ברחובו דיברו בשוק. אבל כאשר חבר יהודי סיפר שהוא עומד לנסוע ל"פלשתינה", רבים מן הצעירים המקומיים לא הבינו למה. מבחינתם, למה לעזוב בית, משפחה ועסק בשביל ארץ שמעולם לא ראו? מבחינת הנער היהודי, זו לא הייתה הגירה. זו הייתה שיבה הביתה. תנועות הנוער יצרו דור חדש. תנועת הנוער גורדוניה לא הייתה רק מועדון נוער. היא חניכה צעירים לעבודת אדמה, לאחריות, ללימוד עברית ולהכשרה לקראת חיים בארץ ישראל.

בבסרביה היו אלפי חברים בגורדוניה, ורבים מהם הגיעו דווקא מחבל ארץ זה. למעשה, בבסרביה הייתה אחד ממוקדי הכוח הגדולים ביותר של התנועה ברומניה. גורדוניה הקימה סניפים, חוות הכשרה וקיבוצי הכשרה ברחבי האזור, מתוך מטרה להכין את בני הנוער לעלייה לארץ ישראל ולחיי עבודה בקיבוץ. אחת מחוות ההכשרה המרכזיות הייתה חוות "מצדה", סמוך לעיר בלץ (Bălți) שבה עבדו החניכים בחקלאות ובמפעל הסוכר שעל גדות נהר הראוט (Răut). ההכשרה לא נועדה רק ללמד מקצוע, אלא לעצב דור חדש של צעירים יהודים – עובדים, חלוצים ובוני הארץ. משם יצאו גרעינים שהקימו והצטרפו לקיבוצים בארץ ישראל, ובהם חניתה, חולדה, מצדה ואחרים.

גם אמי, נעמי חולין, כמו אחיה אברהם שנולדה וגדלה בכפר וולונטירי, הייתה חלק מאותו דור חלוצי. לאחר שנות פעילותה בגורדוניה עברה לחוות ההכשרה באזור בלץ, שם התכוננה יחד עם חבריה לעלייה לארץ ישראל. הם למדו לעבוד את האדמה, חיו במסגרת משותפת, וחניכו את עצמם לחיי קיבוץ מתוך אמונה שעתידו של העם היהודי ייבנה בארץ ישראל. בשנת 1938 עלתה אמי לארץ במסגרת גרעין של גורדוניה שיועד להקמת קיבוץ חניתה.

כאשר אני מביט לאחור, אני מבין שהדרך לארץ ישראל לא התחילה בנמל קונסטנצה, וגם לא על סיפון האונייה. היא התחילה שנים קודם לכן, באותן חוות הכשרה בבסרביה, שם צעירים וצעירות, ובהם גם אמי, קיבלו החלטה לשנות את גורלם ואת גורל העם היהודי. הם עזבו את בית הוריהם מרצון, עבדו בעבודת כפיים, ולמדו להפוך מחולמים לבונים. בלי ההכשרות הללו, קשה להאמין שההתיישבות החלוצית בארץ הייתה נראית כפי שנראתה.

בעדויות רבות מבסרביה מסופר כי צעירים יהודים שסיפרו שהם לומדים עברית או מתכוננים לעלות לארץ נתקלו לעיתים בחוסר הבנה ואף בלעג. בעיני השלטונות הרומניים, ובייחוד בשנות ה-30, תנועות הנוער הציוניות אף היו נתונות למעקב משטירתי מחשש לפעילות פוליטית

אני לא יודע אם חבריה הרומנים של אמי הבינו באמת מה היא עושה אחר הצהריים כאשר הלכה לפעולות גורדוניה. ייתכן שהם חשבו שזה עוד מועדון נוער. או אולי הכל נשמר בסוד. אבל בשביל אמי וחבריה זו הייתה הכנה לחיים חדשים. הם למדו בנוסף עברית בזמן שחבריהם למדו רק צרפתית. הם שרו על הגליל ועל הכרמל בזמן שחבריהם חלמו על בוקרשט או קישינב. הם התאמנו לעבודת אדמה בארץ ישראל, בזמן שחבריהם התכוננו להמשיך את חייהם בוולונטירי. הם היו בני אותו גיל, הלכו לאותם רחובות ואולי אף ישבו באותה כיתה אך למעשה חיו בשני עולמות שונים. כאשר אמי עלתה לארץ בשנת 1938, רבים מחבריה לא הבינו מדוע היא עוזבת. רק שלוש שנים אחר כך התברר עד כמה החלום הציוני לא היה חלום בלבד, אלא גם הצלה.

חזרה לוולינטירי

קונסטנצה, אביב 1938

רציף הנמל הומה אדם. מזוודות עץ, תרמילים, שמיכות מגולגלות וקבוצות של צעירים חברי תנועות הנוער ממתינים לעלות על האונייה בדרכם לארץ ישראל.

ביניהם עומדת נערה בת שמונה-עשרה מוולינטירי – נעמי חולין, אמי. אחיה הגדול, אברהם, כבר הקדים לעלות לארץ ישראל. מאחור נשארו הוריה, סבא דב וסבתא שרה, אחיה יהודה ואחותה חיה. אמא השאירה מאחור את זכרונות הבית שבו גדלה, השדות שסביב הכפר ובית הספר שבו למדה. מסתכל קדימה לכוון ארץ ישראל – ארץ ישראל.

איש מהם לא העלה בדעתו שזו תהיה הפרידה האחרונה.

אני הייתי ילד ששאל שאלות, ולכן במשך השנים שמעתי מעט יותר. אבל רוב ילדי ניצולי השואה לא שאלו, והוריהם בדרך כלל לא סיפרו. השתיקה הייתה חלק מחייהם. יש ששתקו מפני שהכאב היה גדול מכדי להעלות אותו במילים. אחרים רצו להגן על ילדיהם מפני הזיכרונות. ויש שנשארו עמם גם רגשי אשמה קשים – מדוע דווקא הם ניצלו, בעוד שהוריהם, אחיהם ואחיותיהם נרצחו. אשמת הניצולים הייתה לעיתים כבדה כל כך, שגם עשרות שנים לאחר המלחמה לא יכלו לדבר עליה.

אני בחרתי בדרך אחרת. אני שואל, מחפש, חוקר וכותב. לא רק למען משפחתי, אלא גם למען אלה שלא נותר להם קול. אם הדור של הוריי שתק, הרי שהדור שלי נושא באחריות לספר. לא כדי להאשים, אלא כדי לזכור. לא כדי לחיות בעבר, אלא כדי שלא יישכח.

אמא לא ידעה אז שזו הפעם האחרונה שתראה את אדמת בסרביה. אני זוכר טוב את שנות התשעים נפילת ברית המועצות. אני גר כבר בהולנד ואמא שואלת אולי משהו יסע לכפר לראות מה אם הבית. אני עד היום מצטער שלא נסעתי. לא ידעתי אז איך בכלל מגיעים למקום והדברים גם לא ממש דיברו אלי כמו היום. היום שגם אני כבר חי שנים בנכר אני יכול להבין יותר את אמא.

כאשר האונייה השמיעה את צפירתה, יש שמנופפים בידיים. יש שבוכים. יש שעומדים בדממה. אחרים כבר שרים:

את התקווה את ההמנון. והאונייה מתרחקת לאטה מן הרציף. הים השחור, חופי רומניה. הצעירים של גורדוניה כבר מתחילים להרגיש כמו קבוצה אחת. שרים שירים עבריים, מדברים על הקיבוץ, על עבודת האדמה, ועל החיים החדשים בארץ. בערב, כאשר השמש שוקעת מעל הים, רבים נשארים על הסיפון זמן רב. מגיעים לאיסטנבול והאונייה נכנסת אל מצר הבוספורוס, אחד המקומות היפים בעולם. מצד אחד אירופה. מהצד השני אסיה.

נעמי עומדת על הסיפון. היא אינה יודעת אם אי פעם תחזור לאירופה. אם אי פעם תראה שוב את אבא אמא את יהודה וחייה שנשארו מאחור.

האונייה ממשיכה דרך ים מרמרה אל מצר הדרדנלים. מאחור נשארת היבשת שבה חיו היהודים דורות רבים מאז חורבן בית שני. לאחר חורבן ירושלים בידי הרומאים בשנת 70 לספירה, וביתר שאת לאחר דיכוי מרד בר-כוכב בשנים 132–135, התפזרו יהודים ברחבי האימפריה הרומית. קהילות יהודיות התקיימו באיטליה, בצפון אפריקה, בספרד ובאזורים נוספים סביב הים התיכון. במשך הדורות התפתחו שני מרכזים גדולים של יהדות אירופה. בספרד ובחצי האי האיברי התפתחה יהדות ספרד, ואילו יהודים שחיו באיטליה ובאזורים שמצפון לה התבססו בהדרגה בארצות הריין – בגרמניה ובצרפת של ימינו. שם צמחה יהדות אשכנז. הרדיפות, מסעי הצלב והגירושים דחפו במשך מאות שנים יהודים רבים מזרחה, אל פולין וליטא, ומשם גם לאוקראינה, פודוליה ובסרביה. כך, אחרי מסע של דורות רבים, הגיעו גם אבות משפחתי לאזור וולינטירי. הם לא הגיעו לשם ביום אחד ולא מארץ אחת. מאחוריהם עמד מסע יהודי ארוך שהתחיל בארץ ישראל, עבר דרך ארצות ועמים, והגיע לבסוף אל הכפרים והעיירות של מזרח אירופה.

ועכשיו, בשנת 1938, עושה אמי את הדרך בכיוון ההפוך. דרך הדרדנלים והים התיכון היא חוזרת אל הארץ שממנה החל המסע כמעט אלפיים שנה קודם לכן.

חזרה לוולינטירי

הים האגאי המים נעשים כחולים יותר. מזג האוויר מתחמם. הנוער על האוניה מלא במוטיבציה האחד לומד עברית השני מספר מה הוא יודע על הקיבוץ שאליו נשלחו ומה

מישהו אחר מדבר על קיבוץ שעדיין לא נבנה, ואחד מדבר על כל מה שעוד צריך לבנות. דבר אחד מחבר ביניהם: הם רוצים להגיע למקום שבו לא יהיו עוד זרים, ולא יצטרכו לחשוש רק מפני שהם יהודים.

הים התיכון בפתח, ואיש מהם אינו מעלה בדעתו שבתוך שלוש שנים בלבד יהפוך העולם שממנו באו לגיהנום של ממש. רבים מבני משפחותיהם פשוט ייעלמו, כאילו מעולם לא היו.

הם גדלו על סיפורים של רדיפות היהודים במשך הדורות. הם ידעו שתמיד היו תקופות טובות יותר וטובות פחות, שנים שבהן היה אפשר לחיות בשקט לצד השכנים, ושנים שבהן הכול יכול היה להתהפך בתוך ימים.

על **פרעות קישינב** הם שמעו היטב מהוריהם. כאשר התרחש הפוגרום הגדול בשנת 1903, ואחריו פוגרום נוסף בשנת 1905, רוב הצעירים שעל האוניה עדיין לא נולדו. אבל עבור הוריהם זה לא היה פרק בספר היסטוריה. זה היה זיכרון חי מבסריה שלהם. בקישינב נרצחו יהודים, נשים נאנסו, בתים וחנויות נבזזו ונהרסו, והידיעה שיהודי יכול לחיות שנים לצד שכניו וביום אחד להפוך למטרה רק משום שהוא יהודי, עברה מן ההורים אל הילדים.

אולי משום כך, כאשר הצעירים האלה מדברים על ארץ ישראל, הם אינם מדברים רק על אדמה, חקלאות וקיבוץ. הם מדברים על האפשרות להיות אחראים לגורלם. לבנות בית שבו יהודי לא יצטרך להסביר מדוע הוא נמצא שם.

אבל אפילו הם, שגדלו על סיפורי קישינב ועל הרדיפות של הדורות הקודמים, לא יכלו לדמיין את מה שיתרחש בבסריה בקיץ 1941. פרעות קישינב היו עדיין חלק מן הזיכרון. מה שעמד לבוא יהיה משהו אחר לגמרי

חיפה באופק. עם שחר נשמעת לפתע קריאה: "הכרמל!" כל הנוסעים רצים אל הסיפון. באופק מופיע רכס ההר. לאט-לאט הוא הולך ומתקרב, ומאחוריו מתגלים בתי חיפה והנמל. אני יכול היום להבין מעט מן ההרגשה הזאת, דווקא מן הכיוון ההפוך.

בשנת 1980 הפלגתי ליוון באוניה שיצאה מנמל חיפה בדרכה לפיראוס. עמדתי על הסיפון והסתכלתי לאחור. ראיתי כיצד הכרמל הולך ומתרחק, כיצד הבתים נעשים קטנים, וכיצד רכס ההר נעלם לאט באופק.

בסך הכול יצאתי לטייל בעולם. לא ברחתי ממלחמה ולא עזבתי משום שמישהו רדף אותי. ובכל זאת הרגשתי שאני משאיר מאחור משהו יקר מאוד. ככל שהחוף התרחק שאלתי את עצמי: לאן אני בכלל מפליג? מה יש לי לחפש שם, ברחבי תבל הגדולה, בשעה שיש לי בית?

ארבעים ושתיים שנה קודם לכן עשתה אמא את אותה הדרך בכיוון ההפוך. אני ראיתי את הכרמל הולך ונעלם; היא ראתה אותו הולך וגדל. אני יצאתי מן הבית למסע. היא הגיעה לארץ שעתידיה הייתה להיות ביתה.

אולי משום כך אני מנסה לדמיין את אמא באותו בוקר של שנת 1938. היא עמדה על סיפון אונייה והביטה באותו רכס שאני ראיתי נעלם ארבעים ושתיים שנה מאוחר יותר. אלא שאצלה הכרמל לא נעלם הוא הלך וגדל.

מאחוריה נשארו וולינטירי, הבית, אבא ואמא, האח והאחות, וכל העולם שהכירה. לפניו הלך והתקרב מקום שעליו שמעה, למדה וחלמה, אך עדיין לא היה ביתה.

היא גם אינה יודעת שעשרות שנים אחר כך יחזור בנה, דב, אל הכפר וולינטירי, יחפש את עקבות משפחתה, וינסה להחזיר את שמם ואת סיפורם של יהודי המקום שנמחקו מן הזיכרון.

חזרה לוולינטירי

שנינו מאותו הכפר

יעקב, יוסף סיומה ואפרים...

כשהייתי ילד קטן, אמא ואבא לקחו אותי מדי פעם לבקר את חבריה של אמא מגרעין גורדוניה. באותם ימים, בשנות השישים, האנשים הללו היו פשוט חלק מנוף ילדותי. הם היו שם תמיד. לפעמים הם באו אלינו לכוס תה, ולפעמים אנחנו נסענו אליהם דרומה לקיבוץ ניר-עם, למרכז הארץ לקיבוץ חולדה, או צפונה עד קיבוץ חניתה. הכרתי את פניהם ואת שמותיהם, אך לא ידעתי שמאחורי כל ביקור הסתתר עולם שלם. לכל אחד מהם הייתה היסטוריה משפחה, כפר שנשאר מאחור, וחיים שנקטעו באכזריות. אמא כמעט שלא סיפרה, ואני לא ידעתי מה לשאול. הם היו פשוט חלק מעולם הילדות שלי. אנשים שקטים, מחייכים, ששותים תה ומדברים ביניהם.

עברו שנים רבות עד שהתחלתי, אט-אט, להרכיב את התמונה השלמה. בדיעבד אני מצטער שלא שאלתי יותר, שלא הקשבתי יותר, ושלא הבנתי באיזו זכות גדולה זכיתי לשבת ליד אנשים שהיו העדים האחרונים לעולם יהודי שנמחק.

בשנת 2000, כשהייתי בן ארבעים ושלוש, הם הגיעו לשבעה של אמא. אחד מהם חיך ושאל אותי: "אתה זוכר מי אנחנו?" עניתי שכן, ובאותו רגע חזרתי בזיכרוני אל ימי הילדות. כולם עדיין היו בחיים, רק שכבר היו אנשים מבוגרים מאוד. רק אז התחלתי להבין שהם אינם רק חברים ותיקים של אמא, אלא הדור האחרון שנשא בזיכרוני את יהדות בסרביה שלפני החורבן. חלפו עוד ארבע-עשרה שנים. בשנת 2014 בני איתמר נהרג באסון טיסה MH17, באותם מרחבים עצומים של שדות חמניות, לא הרחק מאדמת בסרביה, לכיוון אוקראינה. אינני יודע להסביר כיצד, אבל דווקא אז נפל אצלי האסימון. כאילו נפתח חלון שלא היה קיים קודם לכן. דרך אותו חלון נכנסתי לעולם שהיה ואיננו עוד - לעולם של יהודי בסרביה. התחלתי לחפש, לקרוא, לשאול, ולנסוע בעקבות הסיפורים. הבנתי שסיפור משפחתי איננו רק סיפורה של אמי, נעמי חולין מוולינטירי, אלא גם סיפורם של מאות כפרים ועיירות, של אלפי משפחות, ושל דור שלם שנכחד כמעט בלי להשאיר קול.

יש המרחיבים את הסיפור גם ליהדות בוקובינה, ואכן גורלותיהם של יהודי בסרביה ובוקובינה שזורים זה בזה. אולם בספר זה בחרתי להתמקד במקום שממנו הכול התחיל עבורי הכפר וולינטירי ובצעירים שהעזו לחלום על עתיד אחר במסגרת תנועת גורדוניה.

יעקב, יוסף, סיומה ואפרים... יש שמות שאדם שומע בילדותו מבלי להבין שהם עתידים ללוות אותו כל חייו. את יעקב לא הכרתי מעולם. את יוסף, סיומה, אפרים ואחרים כן הכרתי. היו גם חיים, יחיאל, ירוחם, עטרה, פנינה, חייקה ועוד. בשבילי הם היו "החברים של אמא". אנשים מבוגרים שבאו לשתות כוס תה, להעלות זיכרונות ולצחוק ביניהם בשפה שלא תמיד הבנתי. לא ידעתי שהם היו דור אחרון לעולם שנמחק.

בשנת 1938 הם היו צעירים בני שמונה-עשרה, עשרים או עשרים וחמש. הם עזבו את וולינטירי ואת הכפרים הסמוכים, את ההורים, את האחים ואת בתי העץ או האבן שבהם גדלו, ועלו לארץ ישראל במסגרת גרעין גורדוניה. הם חלמו לבנות קיבוצים ולעבוד את האדמה. איש מהם לא יכול היה לדעת ששלוש שנים בלבד לאחר מכן, בקיץ 1941, ייחרב העולם היהודי של בסרביה. מי שנשאר מאחור הורים, אחים, אחיות, שכנים וחברים יירצחו ברובו. הם ניצלו משום שעזבו בזמן, אבל נשאו כל חייהם את משא הזיכרון ואת רגשות האשמה של מי שנשאר בחיים.

כשהייתי ילד, לא ידעתי דבר מכל זה. אני זוכר את עצמי יושב על השטיח בסלון הבית ומדפדף באלבומי התמונות. אבא היה אדם מסודר. לכל אחד היה אלבום משלו לאמא, לאבא ולילדים. לכל אלבום הייתה היסטוריה אחרת. הייתה תמונה אחת שתמיד עצרתי מולה. צעיר יפה תואר עם אותה בלורית ידועה. מביט ישר אל המצלמה. אינני יודע מדוע דווקא הוא משך את תשומת ליבי. אולי בגלל המבט. אולי משום שתמיד הרגשתי שיש בו משהו שאינני מבין.

חזרה לוולינטירי

"מי זה?" הייתי שואל. אמא הייתה מחייכת ועונה בקצרה "זה היה חבר טוב". רק חבר טוב. לא יותר. לא שאלתי שאלות נוספות. ילדים מקבלים את תשובות הוריהם כפי שהן. רק שנים רבות אחר כך הבנתי שגם שתיקה היא לפעמים תשובה. בשנת 2000 אמא נפטרה. ישבנו שבעה באותו סלון שבו ישבו כל אותם חברים במשך עשרות שנים. אותם קירות, אותם כיסאות, אותו שולחן שעליו הוגשה תמיד עוגה וכוס תה. אחד אחרי השני נכנסו חברי גרעין גורדוניה. מישהו חייך ושאל אותי "דובי, אתה זוכר מי אנחנו?" זכרתי. אבל לא באמת הכרתי אותם. ואז, בין השיחות והזיכרונות, נפל עליי המשפט ששינה את כל מה שחשבתי שאני יודע על משפחתי. אותו צעיר שבתמונה יעקב... לא היה רק "חבר טוב". הוא היה בעלה הראשון של אמא. באותו רגע הסתכלתי לאחור על כל אותן שנים ושאלתי את עצמי: איך ייתכן שלא ידעתי? כמה פעמים עברתי ליד אותה תמונה מבלי להבין את משמעותה? אמא מעולם לא הזכירה את יעקב בפני. אין בי כעס על אמא. ככל שהתבגרתי הבנתי שהדור ההוא חי עם כאב שלא תמיד אפשר היה להכניס למילים. היו דברים שהם קברו עמוק בתוך ליבם, לא מפני שרצו להסתיר, אלא מפני שלא יכלו לשאת אותם פעם נוספת.

כשמאבדים ילד מבינים שהוא היה פעם מחובר לטבורה של אמו. גם לאחר שחבל הטבור נחתך בלידה, יש קשר שאינו ניתק לעולם. ג'נט איבדה את איתמר. אנחנו לא מרבים לדבר על כך. לפעמים כן, ולפעמים השתיקה ממלאת את מקומן של המילים. גם היא אינה מספרת לי הכול, ואולי אין צורך. יש כאב שאי אפשר להסביר, רק לשאת. כך גם אני מבין היום את אמא.

אמא מעולם לא סיפרה לי על יעקב, ובכל זאת גדלתי לצד העצב שנשאה עמה כל חייה. היא איבדה את הוריה, את אחיה ואת אחותה שנשארו בוולינטירי, את יעקב שנפל בקרב, ושנים מאוחר יותר גם את אחיה בומה, שהים לקח אותו. גם בלי הרבה מילים הייתי קשור אליה, בדרך נסתרת, דרך אותו חבל טבור שכבר לא היה קיים בגוף, אך המשיך להתקיים בנפש.

סיפורו של יעקב בוטניק משקף אולי יותר מכל את סיפורה של אותה חבורה.

יעקב בוטניק נולד בשנת 1921 בעיירה סקורני שבבסרביה, אז בתחומי רומניה, להוריו יששכר והניה. כמו צעירים יהודים רבים בני דורו, הוא מצא בגורדוניה לא רק תנועת נוער, אלא דרך חיים. הוא היה פעיל ומדריך, למד עברית, התחנך לעבודת אדמה ולחיי קבוצה, ובעיקר האמין שהעתיד שלו איננו עוד בבסרביה אלא בארץ ישראל.

ב-2 בספטמבר 1939, יום אחד בלבד לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, הגיע יעקב לארץ באונייה "טייגר היל". כמעט סמלי לחשוב על התאריך הזה: אירופה כבר החלה לבעור, והוא עצמו הגיע באותו זמן אל הארץ שבה קיווה להתחיל חיים חדשים. הוא הצטרף מיד לקבוצת גורדוניה "שגב", שאליה השתייך עוד בחו"ל, ועם חבריה הגיע לחנייתה. הקיבוץ היה אז עדיין צעיר ומבודד, יישוב ספר על גבול הצפון. יעקב היה בין האנשים שעליהם נשען המקום – בבנייה, בעבודה ובהגנה.

אבל המלחמה באירופה לא נשארה עבורו ידיעה רחוקה מן העיתון. כבר מראשיתה ביקש להתגייס לצבא הבריטי. במכתב ששלח לאחיו בחולדה ב-14 בספטמבר 1940 כתב שחברי הקבוצה מתכוננים לגיוס, והוסיף בפשטות: "אם ידברו איתי, לא אתנגד ואלך בכל ליבי". המשפט הקצר הזה מספר הרבה על יעקב. הוא לא ביקש תהילה. מבחינתו, אם הגיע הזמן לצאת ולהילחם – הוא ילך.

חבריו בחנייתה חשבו אחרת. הם ביקשו ממנו להישאר. חנייתה הייתה עדיין יישוב בודד, וכל אדם מנוסה היה חיוני לביטחונה ולהמשך בנייה. יעקב קיבל אז את דעתם ונשאר, אבל ככל שהגיעו הידיעות מאירופה, נעשה הדבר קשה יותר.

ואז הגיעה הידיעה ששינתה הכול: אמו ואחותו נרצחו בטרנסניסטריה.

חזרה לוולינטירי

מרגע זה כבר לא היה מדובר מבחינתו במלחמה רחוקה. משפחתו שלו הייתה בתוך האסון. הוא החליט להתגייס ויהי מה. בתחילה ביקש להצטרף דווקא ליחידת קומנדו. הוא רצה להגיע אל החזית, אל המקום שבו נלחמים ממש. רק לאחר שהוסברה לו חשיבות הקמתו של כוח עברי לוחם במסגרת הצבא הבריטי השתכנע להצטרף לחיל הרגלים הארץ-ישראלי, ובמרץ 1943 התגייס.

מכתביו מן הצבא מגלים עד כמה התקשה לשאת את ההמתנה. כל עוד יחידתו לא נשלחה לחזית, חש כאילו עדיין אינו ממלא את החובה שלשמה התגייס. לכן, כאשר הוקמה הבריגדה היהודית והוא יצא עמה לאיטליה, היה זה עבורו כמעט יום חג. סוף-סוף עמד להגיע אל המלחמה שממנה לא יכול היה עוד להישאר מרוחק.

אבל גם שם, בתוך המדים והאימונים, יעקב לא חדל לחשוב על חנייתה ועל החיים שאחרי המלחמה. במכתביו לרעייתו בחנייתה ולאחיו בחולדה הוא כתב לא רק על הקרבות הצפויים, אלא גם על התקווה לחזור: לקרב את היום בו אוכל שוב לשתף את עצמי במפעלנו ולזכות גם אני, כששותלים בט"ו בשבט, לשתול שתילים על הרינו ולהכות שורש חזק". בעיניי זה אולי המשפט שמספר עליו יותר מכל. יעקב לא ראה את המלחמה כמטרה. הוא רצה להילחם כדי שיוכל לחזור. לחזור לארץ, לחנייתה, אל אשתו, אל העבודה ואל ההר. אחרי כל מה שנלקח ממנו בבסרביה, הוא עדיין האמין שאפשר להכות שורש מחדש.

חבריו תיארו אותו כאדם זריז, אמיץ ובעל כושר גופני מצוין. הוא הצטיין בתחרויות הספורט של הגדוד ועמד בקלות יחסית באימוני השדה הקשים באיטליה. אבל הם זכרו גם דברים אחרים: את צניעותו, את יושרו ואת הדרך השקטה שבה התנהל בין אנשים. הוא היה אהוב הן על חבריו בחנייתה והן על חבריו לנשק.

ב-19 במרץ 1945, שבועות ספורים בלבד לפני סיום המלחמה באירופה, יצאה פלוגה ב' של הגדוד השני לעבר תעלת פוסו־וטרו בחזית וילנובה שבאיטליה. הכוח נתקל באש גרמנית. יעקב נפגע מירי צלף ונהרג. הוא היה צעיר מאוד.

אותו אדם שכתב על היום שבו ישוב לחנייתה ויטע שוב שתילים על ההר לא זכה לראות את היום הזה. הוא נקבר בבית הקברות הצבאי ליד ראוונה שבאיטליה, רחוק מסקורני שבה נולד ורחוק מחנייתה שבה קיווה לבנות את חייו. והוא השאיר בארץ את אשתו, נעמי.

עבורי יעקב איננו רק שם על מצבה באיטליה ולא רק חייל מן הבריגדה היהודית. במשך שנים הוא היה האיש שבתמונה של אמא, אותו צעיר שעליו היא אמרה לי רק: "זה היה חבר טוב." רק לאחר מותה למדתי שהוא היה הרבה יותר מזה. הוא היה בעלה הראשון, אדם שאיתו תכננה חיים, ושמותו נשאר ככל הנראה אחד מאותם כאבים שאמא בחרה לשאת בשקט.

וכשאני קורא היום את המשפט שכתב על השתילים ועל השורשים, קשה שלא לחשוב על אמא. יעקב לא שב לחנייתה כדי להכות שורש, אבל משהו מן השורש הזה נשאר בחייה שלה. אולי גם משום כך התמונה שלו נשארה כל השנים באלבום המשפחתי. כשאני חושב על יעקב היום, אינני רואה רק לוחם שנפל במלחמה. אני רואה צעיר מבסרביה, שיצא להציל את עמו לאחר שמשפחתו נרצחה, ובאותו הזמן המשיך לחלום על היום שבו יחזור לחנייתה, יטע עצים על ההר ויבנה יחד עם נעמי את ביתם. החלום הזה נגדע בחזית איטליה, אבל זכרו נשאר חלק בלתי נפרד מסיפורה של אמא ומסיפורו של אותו דור.

באותו הקשר, אני חייב להזכיר גם את אייזיק שוורצמן בן דודה של אמא. אייזיק נולד בשנת 1915 בכפר וולינטירי. בשנת 1939 עלה לארץ ישראל והצטרף לקבוצת ניר-עם. הוא הקים משפחה, היה נשוי ואב לשלוש בנות. ב-20 במאי 1948, בעיצומה של מלחמת העצמאות, נהרג מפגיעת פגז מצרי בעת שהגן על קיבוץ ניר-עם. אבל עבורי אייזיק שוורצמן לא היה רק שם מתוך ספר היסטוריה או מתוך דף "יזכור". הוא היה בן משפחה.

כשהייתי ילד קטן הייתה אמא לוקחת אותי לקיבוץ ניר-עם לבקר את המשפחה. בשנות השישים העולם היה קטן בהרבה. אני זוכר את הדרך הארוכה: אוטובוס אחד, אחריו עוד אוטובוס, ואחרי שעות של נסיעה הגענו לקיבוץ.

חזרה לוולינטירי

אני זוכר חדר אורחים קטן, אישה וכמה ילדים שבעיניי נראו אז כבר גדולים. אינני זוכר הרבה מעבר לכך, אבל אני זוכר היטב את התחושה שאנחנו מגיעים אל אנשים שהם "משלנו".

בדיעבד אני מבין שלא היו אלה רק קרובי משפחה. הייתה זו קהילה שלמה שנשארה קשורה זו לזו גם בארץ ישראל ניר-עם, חולדה, חניתה, רחוב הבונים בחיפה. כולם היו חלק מאותו עולם: תנועת גורדוניה, בסרביה והכפר וולינטירי שבדרום מולדובה. רק שנים רבות לאחר מכן הבנתי שהקשרים הללו לא נולדו בארץ ישראל. הם נולדו הרבה קודם לכן, ברחובות הכפר של וולינטירי.

כילד לא ידעתי שאייזיק כבר לא היה בין חיים. לא ידעתי שהוא ניצל מהגורל שפקד את יהודי וולינטירי משום שעלה לארץ לפני המלחמה, אך לבסוף נהרג במלחמת העצמאות כשהגן על קיבוץ ניר-עם. אל אייזיק חזרתי רק בשנת 2017. זמן קצר לאחר ששבתי מביקור ראשון בוולינטירי, נסעתי לבאר שבע כדי לפגוש את אחותו, יחידה. ממנה שמעתי את המשך הסיפור המשפחתי. כאשר אייזיק כבר היה בארץ ישראל, שאר בני המשפחה נותרו בוולינטירי. כאשר החלו השמועות על הטבח המתקרב ביהודי בסרביה, הם נמלטו מזרחה אל תוך ברית המועצות, ובסופו של דבר הגיעו לאוזבקיסטן. כמו אלפי יהודים אחרים, גם הם מצאו שם מקלט זמני תחת שלטונו של יוסיף סטלין. דווקא שם, הרחק מהבית ומארץ ישראל, הגיעה אליהם הבשורה הקשה על נפילתו של אייזיק בהגנת ניר-עם. רק בשנת 1967 הצליחו לעלות לישראל.

את זה אני דווקא זוכר היטב. אמא סיפרה בהתרגשות ש "הדודה מגיעה לארץ". באותם ימים לא הבנתי את משמעות הדברים. רק שנים מאוחר יותר, כשישבתי עם יחידה ושמעתי את סיפורה, היא סיפרה לי שהדבר הראשון שעשו לאחר שירדו מהמטוס היה לנסוע אל בית העלמין, לעמוד ליד קברו של אייזיק. כמעט עשרים שנה עברו מאז שנהרג, ורק אז יכלו סוף-סוף לעמוד ליד קברו, לבכות עליו ולהיפרד ממנו. באותו רגע הבנתי שלא רק אייזיק נקבר בשנת 1948. גם המשפחה כולה נשאה את האבל הזה. במשך שנים ארוכות, הרחק מן הארץ, מבלי שיכלה אפילו להדליק נר על קברו.

היום, כשאני מחבר את פיסות הפאזל, אני מבין שגם הביקורים התמימים ההם בני-רעם היו חלק מהסיפור משפחתי שלי. אמא לא לקחה אותי רק לבקר קרובים. היא לקחה אותי אל פיסה מעולמה שאבד אל בני משפחה ואל חברים שנשאו עמם כל חייהם את זכר וולינטירי. רק היום אני מבין שהשתיקה אינה מעבירה את הסיפור, אבל היא מעבירה את הכאב. את הסיפור צריך לגלות. את הכאב הילדים מרגישים גם בלי שמספרים להם.

אולי משום כך יצאתי למסע "חזרה לוולינטירי". לא רק כדי לגלות את מה שאמא לא סיפרה, אלא גם כדי להבין את הכאב שנשאה עמה כל חייה. ככל שהמסע מתקדם, אני מגלה שהוא איננו רק מסע אל הכפר שבו נולדה. הוא גם מסע אל השתיקות, אל הזיכרונות שלא סופרו, ואל האנשים שבזכותם נשמר החוט הדק המחבר בין וולינטירי שלפני המלחמה לבין המשפחה שלי היום.

בשנת 2000 אמא נפטרה. ישבנו שבעה באותו סלון שבו ישבו כל אותם חברים במשך עשרות שנים. אותם קירות, אותם כיסאות, אותו שולחן שעליו הוגשה תמיד עוגה וכוס תה. אחרי שנודע לי מפי הנוכחים אודות "יעקב" אפרים (פישל) קסטלמן שהיה גם הוא מחברי הגרעין, אמר לי "דובי, בוא לבקר אותי. אספר לך הכול". אחותו התגוררה בקיבוץ חולדה והיה נשואה לצבי בוטניק אחיו יעקב. ידעתי שאצל אפרים נמצאות תשובות רבות. אבל לא הלכתי לבקר את אפרים. אבא עדיין היה בחיים, ולמען האמת לא היה לי נעים. יכולתי לשאול גם אותו. הרי אם מישהו ידע, זה היה אבא. אבל משום מה לא רציתי לפתוח את הנושא. היה לנו כבר מספיק על הראש עם העובדה שאיתמר איננו. למה להתחיל עכשיו לדבר על יעקב, בעלה הראשון של אמא, ועל תקופה שהייתה שייכת לחיים אחרים, כמה שנים לפני שאבא נכנס לחייה?

אבא הגיע מעולם אחר. הוא נולד בפולין, גדל על ברכי תנועת בית "ר", עולם שהיה רחוק מאוד מעולמם של אנשי גורדוניה. הם באו מכפרים ועיירות בבסרביה וחלמו על חיי קיבוץ ועבודת אדמה. אבא היה איש העיר הגדולה. עולמו היה שונה, וכך גם סיפור חייו. אז פשוט לא שאלתי.

חזרה לוולינטירי

אני זוכר שכאשר סיפרתי לו שאני מתכנן לנסוע למולדובה כדי לחפש את בית סבא בוולינטירי, הוא חיך באותה ציניות פולנית שהייתה כל כך אופיינית לו ואמר "מה כבר תמצא שם?" באותם ימים גם אני לא ידעתי לענות על השאלה. היום אני יודע שלא נסעתי לחפש רק בית ישן או רחוב שנשכח. נסעתי לחפש עולם שלם שנעלם, ואולי גם להבין טוב יותר את אמא, את האנשים שהקיפו אותה ואת השתיקות שליוו את חייה.

החיים היו עמוסים. תמיד היה נדמה שיש עוד זמן. כמה פעמים בחיים אנחנו אומרים לעצמנו: אחר כך. אחר כך כשאהיה פנוי. אחר כך, כשאסיים לעבוד. אחר כך, כשהיה לי זמן לשבת. אבל ה"אחר כך" מגיע לפעמים מאוחר מדי. עברו כמעט עשרים שנה. כשכבר הגעתי לרחוב הבונים כדי לבקר את משה, בנו של אפרים, אפרים עצמו כבר היה אדם זקן מאוד. הזמן עשה את שלו. גם אני השתנתי. מאז מותו של איתמר השתדלתי שלא לחיות בתוך העבר. די היה לי בכאב אחד. שאלתי את עצמי: למה לחזור עכשיו גם אל יעקב, אל אייזיק ואל כל אותם סיפורים? אבל כנראה שיש סיפורים שבחרים אותנו.

"חזרה לוולינטירי" הפך ממסע אל כפר ילדותה של אמי למסע אל האנשים שישבו פעם בסלון ביתנו. פתאום יוסף, סיומה, אפרים, חיים, יחיאל, ירוחם, עטרה ופנינה כבר לא היו רק חברים של אמא. הם היו העדים האחרונים לעולם יהודי שנעלם. פתאום הכרתי את "יעקב". לא רק כאיש שבתמונה. לא כ"חבר טוב. "אלא כאדם אמיתי, עם פנים, משפחה, חלומות וסיפור חיים שהיה חלק בלתי נפרד מסיפורה של אמי. לפעמים אני חושב שהספר הזה אינו נכתב רק כדי לספר את סיפורה של וולינטירי. הוא נכתב כדי לתת קול לכל מה שלא נאמר. לכל אותן שתיקות של הורינו. לכל השאלות שלא ידענו לשאול. ולכל אותם אנשים שעזבו את אותו הכפר בשנת 1938, מבלי לדעת שבכך ניצלו את חייהם אך גם נשאו עמם לכל ימי חייהם את זיכרון העולם שאבד.

היום, כשאני כותב את השורות הללו, אני מרגיש שאני מקיים הבטחה שלא נאמרה מעולם: לספר את סיפורם, לפני שגם הזיכרון ייעלם. "שנינו מאותו הכפר" מספר על הקשרים שנשמרו במשך עשרות שנים בין חברי גרעין גורדוניה, אנשים שעלו לארץ עוד לפני המלחמה ובכך ניצלו מן ההשמדה. הם נשאו עמם את זיכרון הכפרים, את השפה, את החברים שלא זכו להינצל, ואת התחושה העמוקה שהם למרות שהקימו חיים חדשים בארץ ישראל נשארו תמיד בני אותו הכפר.

כשאני מסתכל היום על אמא ועל האנשים שהקיפו אותה בצעירותה בתנועת גורדוניה, אני מגלה דבר מעניין. הם לא נולדו באותו הכפר, ולעיתים הפרידו ביניהם מאות קילומטרים, אבל במובן מסוים הם היו כולם מאותו הכפר. הם היו בני אותו דור של יהודי בסרביה. הם גדלו במשפחות יהודיות, שמעו יידיש בבית, הכירו את בית הכנסת ואת החגים, ובמקביל נפתח לפניהם עולם חדש של עברית, ציונות, תנועות נוער והרעיון שאפשר לעזוב הכול ולבנות חיים חדשים בארץ ישראל.

אמא, נעמי חולין, באה מוולינטירי שבדרום בסרביה. יעקב בוטניק, שלימים יהיה בעלה הראשון, בא מסוקיריאני (Sokyryany) שבצפון בסרביה, סמוך לגבול בוקובינה. גם הוא היה חבר גורדוניה ואף הדריך בתנועה. בשנת 1939 עלה לארץ והצטרף לחבריו בחניטה. אינני יודע אם אמא ויעקב הכירו כבר בבסרביה או שרק בחניטה הצטלבו רכיהם, אבל שניהם הגיעו מאותו עולם.

יוסף קיפרמן נולד ברזינה (Rezina) שעל הדנייסטר. משפחתו חזרה לאחר מכן לדומברבני (Dumbrăveni) מושבה יהודית חקלאית באזור סורוקה, ובהמשך עברה לצ'רנוביץ. גם יוסף הגיע לגורדוניה. בשנת 1939 יצא מקונסטנצה באוניית המעפילים, Colorado הגיע לארץ והצטרף עם עטרה לחניטה.

את יוסף אני הכרתי כילד. ההורים היו חברים. בשבילי הוא היה פשוט יוסף, אחד מאותם אנשים שהיו מגיעים ושאותם הכרנו מן החיים בטבעון. לא ידעתי אז שהקשר בינו לבין אמא התחיל בעולם אחר, הרבה לפני שנולדתי. אחרי שעזב את חניטה בשנת 1946 עבר עם משפחתו לקריית עמל, שלימים הייתה לחלק מקריית טבעון, ושם בנה את ביתו. והיה גם אפרים קסטלמן - פישל, כפי שאמא תמיד קראה לו. פישל בא מבריצ'בה (Briceva) שבצפון

חזרה לוולינטירי

בסרביה, אחת המושבות החקלאיות היהודיות שהוקמו במאה התשע-עשרה. במסמך היסטורי מצאתי אותו בדיוק בשם שבו שמעתי עליו בבית. Fishel Kastelman – Bricheva – Gordonina: כשראיתי את השורה הזאת בפעם הראשונה, היה בה משהו מיוחד בשבילי. השם פישל לא היה עוד זיכרון ילדות שלי מאמא. פתאום הוא הופיע במסמך מן העולם שעליו אני כותב: אותו אדם, אותו כפר ואותה גורדוניה.

אמא מוולינטירי. יעקב מסוקיריאני. יוסף מרזינה ודומברבני. פישל מבריצ'בה. מקומות שונים על מפת בסרביה, אבל הסיפור דומה.

הוריהם והורי-הוריהם הגיעו במשך הדורות אל העיירות והמושבות האלה, בנו בתים, הקימו משפחות, עסקו במסחר, במלאכה ובחקלאות וחיו לצד שכניהם. ואילו הדור הצעיר כבר הביט לכיוון אחר. גורדוניה לימדה אותם עברית, עבודת אדמה וחיי קבוצה והכינה אותם לעלייה. הם יצאו מכפרים שונים, אבל בארץ נפגשו שוב. חלקם בחניטה, אחרים בקיבוצים וביישובים אחרים, וכעבור שנים חלק מאותה חבורה מצא את עצמו שוב באזור קריית עמל וטבעון. ואנחנו, הילדים שלהם, גדלנו ליד האנשים האלה בלי להבין תמיד מה מחבר ביניהם. שמעתי את אמא אומרת פישל, הכרתי את יוסף קיפרמן, ושמעתי את שמו של יעקב בוטניק. בשבילי היו אלה שמות של אנשים מעולמם של ההורים.

רק היום אני מבין שהשמות האלה הם שרידים של רשת שלמה של חברויות שנולדה עוד בבסרביה. הם לא היו באמת מאותו הכפר. אבל הם דיברו באותן שפות, הכירו אותם מנהגים, שמעו מהוריהם סיפורים דומים, הצטרפו לאותה תנועה, שרו אותם שירים וחלמו על אותה ארץ. לכן, מבחינתי, הם היו כולם מאותו הכפר.

כשאני מסתכל היום על אמא ועל האנשים שהקיפו אותה בתנועת גורדוניה. צעירים כמו, יעקב בוטניק, יוסף קיפרמן, אפרים קסטלמן ואחרים אני מגלה שלמרות שלא כולם נולדו באותו הכפר, במובן מסוים כולם באו מאותם ישובים היכן שיהודים חיו לצד נוצרים אורטודוקסים. הם היו בני אותו דור של יהודי בסרביה. חלקם באו מכפרים ומעיירות בצפון בסרביה, באזור בלץ והלאה לכיוון בוקובינה והדנייסטר. אמא באה מוולינטירי שבדרום. המרחק ביניהם היה גדול, אבל העולם שבו גדלו היה דומה: בית יהודי, יידיש, בית כנסת, מסחר ומלאכה, לימודים, ובדור הצעיר גם ברית, ציונות ותנועות נוער. בלץ – (Bălți) המרכז היהודי והמסחרי הגדול של צפון בסרביה; מוקפת כפרים ושטחים חקלאיים.

בריצ'בה – (Briceva) מושבה חקלאית יהודית חשובה שנוסדה במאה ה-19

מרקולשט – (Mărculești) מושבה חקלאית יהודית שהפכה ליישוב בעל אוכלוסייה יהודית משמעותית.

דומברבני – (Dumbrăveni) מושבה חקלאית יהודית באזור סורוקה.

זגוריצה – (Zgurița) יישוב חקלאי שבו התקיימה קהילה יהודית גדולה.

ורטוז'ני – (Vertiujeni) יישוב באזור סורוקה שבו חיו יהודים רבים.

פלורשט – (Florești) עיירת שוק באזור חקלאי עם קהילה יהודית משמעותית.

סנג'ריי – (Sîngerei) עיירה חקלאית-מסחרית סמוכה לבלץ ובה קהילה יהודית.

רשקוב – (Rîșcani) מרכז מקומי בסביבה חקלאית שבו חיו יהודים.

אדינץ – (Edineț) צפונית יותר מבלץ; עיירה בעלת אוכלוסייה יהודית גדולה ששירתה את הכפרים החקלאיים בסביבה.

וולינטירי – (Volintiri) קהילה יהודית כפרית בתוך אזור חקלאי; מסחר, מלאכה ועיבוד תוצרת חקלאית. כאן פעל גם בית הברד לשמן חמניות של סבך.

חזרה לוולניטירי

קושליה/ קושליה נואה – (Coșelia / Coșelia Nouă) כפרים באזור הסמוך ;

שטפן וודה/ קיזיל (Ștefan Vodă) לשעבר Căinari/Cizil בהתאם לתקופה) – האזור כולו היה חקלאי,

קאושני – (Căușeni) מרכז אזורי חשוב יותר, עם אוכלוסייה יהודית משמעותית ומסחר בתוצרת

החקלאית של הכפרים.

בנדר/ טיגינה – (Bender/Tighina) עיר גדולה יותר צפונה, שהייתה מרכז מסחרי חשוב ליהודי האזור.

אקרמן (Cetatea Albă) כיום – (Bilhorod-Dnistrovskiy) מרכז יהודי ומסחרי חשוב מדרום-מזרח לוולניטירי.

טארוטינו (Tarutyne) ויישובי דרום בסרביה אזור חקלאי רב-אתני שבו חיו יהודים לצד גרמנים, בולגרים, אוקראינים, מולדובים ואחרים.

אני זוכר איך היו מגיעים אורחים לביתנו ושואלים את אמא: "מאיפה את?" והיא הייתה עונה בפשטות: "מבסרביה". כמוכן, כילד לא ידעתי היכן נמצאת בסרביה. באותם ימים היא הייתה חלק מברית המועצות, אבל לפעמים אמא הייתה אומרת גם שהיא מרומניה. כך לפחות אני זוכר. רק שנים מאוחר יותר הבנתי שהמילה "בסרביה" אמרה הרבה יותר משם של אזור גאוגרפי. היא תיארה עולם שלם. בסרביה הייתה ארץ של כפרים, שדות אדמה שחורה פורייה וכפרים חקלאיים. החיים בה עוצבו על ידי האדמה, החקלאות והקשר היומיומי בין יהודים, מולדובים, אוקראינים ורוסים. גם היהודים שחיו שם היו קשורים לכלכלה החקלאית. במסחר בתבואה, בבתי בד לשמן חמניות, בטחנות קמח, במלאכה ובהובלה.

לעומת זאת, בני משפחה אחרים שלנו הגיעו מבוקובינה, אזור שהיה במשך שנים חלק מן האימפריה האוסטרו-הונגרית. שם הייתה ההשפעה הגרמנית חזקה יותר, התרבות הייתה עירונית יותר, מערכת החינוך הייתה שונה, והשפה הגרמנית תפסה מקום מרכזי לצד היידיש. אלה היו שני עולמות יהודיים שונים. שניהם דיברו יידיש, שניהם היו ציונים, ושניהם ראו בארץ ישראל את עתידם. אבל כל אחד מהם נשא עמו את האופי המיוחד של הארץ שבה גדל.

אמא נולדה בשנת 1919, כאשר בסרביה הייתה תחת שלטון רומניה. בשנת 1940 סופח האזור לברית המועצות שנה לאחר מכן נכבש מחדש בידי רומניה במהלך מלחמת העולם השנייה, ובשנת 1944 חזר שוב לשליטת ברית המועצות. מאז 1991 וולניטירי נמצאת במדינת מולדובה העצמאית. כך יכול היה אדם להיוולד בכפר אחד, לגור כל חייו באותו הבית, ובכל זאת לחיות תחת ארבעה שלטונות שונים מבלי שעבר את הגבול אפילו פעם אחת. הגבול הוא שעבר מעליו. אולי משום כך המילה "בסרביה" הייתה עבור אמא מדויקת יותר מן המילים רומניה, ברית המועצות או מולדובה. המדינות והשלטונות התחלפו, אבל בסרביה הייתה הארץ שבה נולדה, ובה חיו משפחתה, חבריה וקהילתה.

ההיסטוריה של בסרביה היא גם סיפור של עמים רבים שחיו זה לצד זה. קהילות יהודיות התקיימו באזור במשך מאות שנים, אך לאחר שבשנת 1812 עברה בסרביה מן האימפריה העות'מאנית לשלטון האימפריה הרוסית, השתנתה מאוד מפת ההתיישבות. במהלך המאה התשע-עשרה הגיעו לאזור מולדובים, אוקראינים, רוסים, בולגרים, גאוזים, גרמנים וגם יהודים. רבים מן היהודים הגיעו מאזורים אחרים בתחום המושב של האימפריה הרוסית. הם התיישבו בערים, בעיירות וגם בכפרים, והפכו בהדרגה לחלק בלתי נפרד מן החיים הכלכליים של בסרביה. בצפון הוקמו גם מושבות חקלאיות יהודיות, ואילו בדרום, באזור וולניטירי, השתלבו היהודים בעיקר בכלכלה החקלאית המקומית. מסחר, במלאכה, בהפעלת טחנות, בהובלה ובעיבוד התוצרת החקלאית.

ככל הנראה, גם אבות משפחתה של אמי הגיעו לאזור וולניטירי במהלך המאה התשע-עשרה. אינני יודע עדיין מאין בדיוק הגיעו ומתי התיישב שם ראשון מבני המשפחה, אך באמצע אותה מאה כבר הלך ונבנה העולם היהודי

חזרה לוולינטירי

שבתוכו ייוולדו מאוחר יותר סבא דב, ילדיו ולבסוף גם אמי. כאשר אמא אמרה לי בילדותי "אני מבסרביה", לא הבנתי שהיא אינה רק מספרת לי מהיכן באה. היא העניקה לי שם של עולם שלם שכבר כמעט לא היה קיים.

במהלך המאה התשע-עשרה גדלה האוכלוסייה היהודית בבסרביה במהירות. בצפון החבל, סביב בלץ והיישובים סמוכים, קמו קהילות גדולות של סוחרים, בעלי מלאכה וחקלאים. האימפריה הרוסית עודדה גם הקמת מושבות חקלאיות יהודיות, וכך נוצר מצב ייחודי שבו יהודים לא עסקו רק במסחר אלא גם בעבודת האדמה.

עם השנים התפתחה מערכת כלכלית שלמה שבה הכפר והעיירה היו תלויים זה בזה. האיכר גידל חיטה, תירס, ענבים או חמניות; היהודי קנה את התוצרת, טחן את החיטה, הפיק שמן מן החמניות, הוביל את הסחורה ומכר אותה בשוק או בעיר.

כך אפשר להבין גם את עולמו של סבא דב ואת בית הבד שלו לשמן חמניות בוולינטירי. הוא לא פעל בחלל ריק. הוא היה חלק מכלכלה חקלאית שהתפתחה במשך דורות. אבל כאשר נולדו נעמי חולין, יעקב בוטניק, יוסף קיפרמן ואפרים קסטלמן, משהו כבר החל להשתנות. הוריהם בנו את חייהם בבסרביה. הם הקימו בתים, פיתחו עסקים וגידלו משפחות. עבורם בסרביה הייתה הבית. הדור הצעיר כבר שאל שאלות אחרות. הוא ראה את גילויי האנטישמיות, שמע על פרעות קישינב, למד עברית, קרא על ארץ ישראל והצטרף לתנועות הנוער הציוניות. גורדוניה הציעה להם לא רק רעיון ציוני, אלא דרך חיים ללמוד עברית, לעבוד את האדמה, להתכונן לחיי קבוצה ולעלות לארץ ישראל.

יש בכך כמעט אירוניה היסטורית. אבותיהם הגיעו לבסרביה במאה התשע-עשרה כדי לבנות בה בית חדש. כמה דורות אחר כך קמו ילדיהם ואמרו: אנחנו רוצים לבנות מחדש אבל הפעם בארץ ישראל. יעקב בוטניק הגיע מסוקיריאני, יוסף קיפרמן מרזינה, אפרים קסטלמן מבריצ'בה, ואמא מוולינטירי. הם לא נולדו באותו הכפר, אך כאשר נפגשו בגורדוניה, ואחר כך בארץ ישראל, ההבדלים בין הכפרים נעשו פחות חשובים. הם דיברו באותן שפות, הכירו את אותם המאכלים, שמעו בבית סיפורים דומים ושרו את אותם השירים. לכן קראתי לפרק הזה "שנינו מאותו הכפר" לא מפני שכולם נולדו בוולינטירי, אלא מפני שכאשר אני מנסה היום לחבר מחדש את סיפוריהם, אני מבין שהם היו בני אותו עולם. העולם היהודי של בסרביה, עולם שנעלם כמעט כולו בתוך שנים ספורות.

חזרה לוולינטירי

מי אני

איך אפשר לספר על החזרה לוולינטירי מבלי לומר קודם מי אני? אני מצייר בעזרת מילים. ז'נט, אשתי, מציירת במכחול ובצבעים; אני נשאר עם השקט שבין המילים. אני לא היסטוריון, וזה איננו כתב אשמה. אני כותב מלב אל לב, מתוך זיכרון וחיפוש, ומנסה לתאר עולם שהיה פעם ונגדע ביום אחד.

בשנת 2017 ביקרתי יחד עם ז'נט, אשתי, בכפר וולינטירי. מאז רציתי לשוב לשם לא כדי למצוא תשובות, אלא כדי לחפש את מה שכבר איננו. אך לצערי, אין מי שיזכור ואין מי שיספר. „חזרה לוולינטירי” היא ניסיון אישי לחזור אל עולם שהיה וביום אחד נעלם.

נולדתי בשנת 1957 בקריית טבעון שבארץ ישראל, יישוב קטן למרגלות הר הכרמל. אותו הר שבו, כך סיפרו לנו, הנביא אליהו נלחם בנביאי הבעל.

הבתים בקריה היו עם גגות אדומים. אני זוכר את הנגר שהיה בונה את הגגות גם הוא הגיע מאזורי בסרביה, מולדובה של היום. בבית הייתה לנו גינה גדולה עם עצי פרי: שזיפים, לימונים ועוד. הכול, כך אמא סיפרה, היה “כמו שם”, כמו בכפר בוולינטירי הרחוקה והנעלמת.

בקיץ, כשהעצים התכופפו מרוב שפע, מלאים שזיפים אדומים וצהובים, אמא הייתה מבשלת ריבות לחורף. אני ואבא היינו נוסעים לבית החרושת הקרוב לשימורים וקונים קופסאות פח. בבית עמדה מכונת יד לסגירת הקופסאות. כל זה ביחד הזכיר לאמא את הבית ואיך שהיו משמרים אוכל לחורף הקר.

כילדים שיחקנו יחפים ברחובות, על האספלט הרוותח. וכשהחורף הגיע, אמא הייתה אומרת: “זה לא באמת קר. שם, בוולינטירי, היה הרבה יותר קר”.

כל זה נשמע לי רחוק, כמעט כמו סיפור מעולם אחר. כששאלו אותי איפה אמא נולדה, אמרתי “ברומניה”. מולדובה כמעט שלא הופיעה באטלס הישן; הכול היה שייך לברית המועצות, ולא ממש הבנתי את ההבדל בין קישינב לבוקרשט. ברחוב שלנו היינו מיעוט: רוב התושבים היו יהודים יוצאי הונגריה.

מעטים בלבד שמעו אז על שואת יהודי רומניה או בשמה המדויק: שואת יהודי בסרביה ובוקובינה. לא ידענו על “השואה שלנו”. כילדים נדמה היה שהשואה כולה מתרכזת במקום אחד: אושוויץ. שם היו המספרים על הזרוע, שם עמדו ההורים של רוב חבריי. זו הייתה השפה שבה דיברו על המוות: מספרים, מחנות, רכבות. על מה שקרה ליהודי רומניה, על מה שאירע בבסרביה ובבוקובינה, כמעט שלא שמענו. בתוך השתיקה ההיא נולד הבלבול.

רק שנים אחר־כך הבנתי שהשואה שלנו, של יהודי הכפרים, של וולינטירי, לא עברה דרך שערי הברזל של אושוויץ. היא קרתה בשדות, בדרכים, על גדות הנהרות בקיץ האכזרי של 1941, כשצבא רומניה צעד כתף אל כתף עם גרמניה הנאצית.

זה לא היה “מחנה ריכוז”, אלא חיסול בשטח עצמו: ירי, גירוש רגליים, מחנות רעב בטרנסניסטריה. ולאחר כל זה כמעט שלא נשאר מי שיספר. אולי בגלל זה גדלנו על סיפור חסר.

אני זוכר ביקור אחד בתל אביב, אצל בני־דודים. כולם גדלו בוולינטירי ועזבו בזמן, לפני שההיסטוריה סגרה את הדלת. הדודה דיברה בשקט, ולפתע אמרה מילה שלא הכרתי: טרנסניסטריה.

פניתי לאבא ושאלתי: “אבא, מה זה טרנסניסטריה?”

אבא נבהל מהמילה יותר ממני. הוא עצר אותי מיד, בלחישה שהייתה כמעט נזיפה: “תשתוק. לא שואלים שאלות כאלה. אחר־כך אספר לך”.

וכמובן הוא לא סיפר. לא אז, לא אחר־כך. הסיפור היה כבד מדי, המילה הייתה תהום, והשתיקה הייתה דרך לשרוד.

חזרה לוולינטירי

וכך גדלנו בעולם שבו ידענו היטב מהו אושוויץ אבל לא ידענו מהי השואה שלנו. ידעו את המחנות בפולין, אך לא את הדרכים בבסרביה. ידעו את המספרים החרוטים על הזרוע, אך לא את ההליכות האינסופיות לטרנסניסטריה.

ואנחנו, הילדים, היינו צריכים לעשות את המסע הזה לבד: לחפש את השאלות שאבא לא הסכים לשמוע, ולגלות את התשובות שאיש בבית לא העז לומר.

ורק שנים אחר-כך, כשחזרתי לוולינטירי, עמדתי מול האדמה הדוממת של ילדותי, והבנתי שהשואה שם הייתה אחרת לגמרי פחות מסודרת, פחות מתועדת, אבל לא פחות אכזרית.

השנים חלפו, ושברי הסיפורים שהקיפו את ילדותי סיפורי השואה שנאמרו בחדרים סגורים ובשיחות חרישיות הלכו ונסוגו לערפל. אחד-אחד נעלמו האנשים שנשאו את הזיכרון: קרובי משפחה, חברות ילדות של אמא, בני דודים ובנות דודות, חברים מהגרעין. כל אחד נשא עמו סיפור קטן, ובמותו נעלמה עוד פיסה מן התמונה.

רק אבא נשאר איתנו, נאחז בחיים בעקשנות של מי שכבר ראה הכול. בשנת 2023 גם הוא הלך לעולמו, בגיל 104.

אמא עלתה לארץ ממולדובה ב-1938, נערה צעירה שמביטה אל עולם חדש. אבא בילה את שנות המלחמה בסיביר מן המקומות שבהם חיים ומוות נוגעים זה בזה. הוא היה אחד מאותם שניצלו, בדרך עקיפה, בזכות "חסדו" של אדולף אייכמן סיפור שהוא עצמו מעולם לא הגדיר כחסד, אלא כגחמה של גורל. זהו נושא לספר אחר.

כשאמא נפטרה, בסוף שנות התשעים, היא הביטה בי בעיניים עייפות ואמרה: "אולי תיסע לכפר שבו גדלתי. תראה אם הבית של סבא עוד עומד". אני מצטער שלא עשיתי זאת אז. זה היה הזמן לשאול את כל השאלות שלא ידעתי ששווה לשאול. אז עוד הייתה אפשרות לקבל תשובה. אבל לא הייתי בשל; מה שידעתי אז ומה שאני מבין היום עולמות שונים.

אני גר בהולנד משנת 1980, נשוי לזנט. יש לנו שלושה ילדים, וכיום, בשנת 2025, חמישה נכדים. אני תמיד אומר "שלושה ילדים", ומוסיף שבשנת 2014 נאלצנו להיפרד מאיתמר הבן בטרם עת. הוא היה בטיסת MH17 במטוס המלזי שהיה בדרכו לאוסטרליה. מעל שמי אוקראינה פגע בהם טיל קרקע-אוויר והביא למותם של 298 נוסעים.

בשנת 2014 הצטרפתי לקהילה של אנשים שאיבדו בן. כך הפכתי ל"אבא שמדבר". לא צריך לעקוף אותי מותר לשאול. אבל אני מעדיף לכתוב; המילים על הנייר יציבות יותר מאלו שבגרון. אני גר בכפר קטן, כזה שכולם מכירים בו את הסיפורים של כולם. פה אומרים: "לכל אחד יש את הצרות שלו". הורים שילדיהם נפלו לתעלות; אחרים שנהרגו בתאונות משק. אני מדבר איתם, מקשיב להם. כשאומרים לי "משתתפים בצערך", אני משיב: "אני גם יודע מה זה כאב".

בעיני אמא תמיד הסתתר צל קטן, כאב שלא ניתן היה להסתיר. ההורים, אח, אחות ושאר המשפחה נרצחו ב-1941. בעלה הראשון נהרג ב-1945, כשיצא להתנדב לבריגדה היהודית. היא הלכה קדימה, אבל חלק ממנה נשאר שם, מאחור.

רק אחרי שאיתמר נהרג-נרצח הבנתי לראשונה באמת את השפה הפנימית של הכאב של אמא. אז נפתחו לי שערים לעולם שלא הכרתי עולם שבו העצב הוא מורה. באחד הימים, בגלישה אקראית באינטרנט, הגעתי לקבוצה שנקראת "שורשים רומניים". היה בזה הד של עבר רחוק: של פעם, כשבכל בית הזכירו את ארץ המוצא רומני, פולני, בולגרי. זה החזיר לי גם את הריחות של המעדנייה של פעם. אמא, שהייתה מורה לבישול, בישלה אוכל יהודי ורומני, אבל גם פולני כי אבא היה פולני. הצטרפתי לקבוצה, או נכון יותר קיבלו אותי בזכות אמא. אחר כך הבנתי שאמא הייתה בעצם יותר מולדבית מרומנייה. האזור עבר מיד ליד רוסיה, רומניה ואמא דיברה גם רוסית וגם רומנית. בארץ ישראל לא חיפשה קשר עם רומנים. מאז 1938 הייתה ממש צברית. המשפחה ששרדה והגיעה לישראל הייתה כל עולמה. את הרומנית והרוסית שכחה מרצון; השפות הזכירו לה את הבית, ואת הבית כבר אי-אפשר היה להשיב.

חזרה לוולונטרי

מי אני והמטוס שנפל הקשר ההיסטורי

בשנת 2014 אירע אירוע שטלטל את חיי ושינה את מסלול כתיבתי. ביום חמישי אחד, בחודש יולי, אחר הצהריים, קיבלנו הודעה כי המטוס שבו ישב בני, איתמר, בדרכו חזרה לאוסטרליה, נפל והתרסק. בתוך דקות ספורות התברר שטיסת MH17 הופלה, וכל נוסעיה ואנשי צוותה נספו. איתמר לא היה חייל. הוא לא נשא נשק ולא בחר צד. הוא פשוט נקלע לתוך סערת מלחמה גדולה ממנו. המאבק המתמשך בין מזרח למערב, בין רוסיה לאוקראינה, בין תפיסות עולם, גבולות ואימפריות. בתוך הסערה הזו, מטוס אזרחי הפך למטרה, וחיייו של בני הסתיימו.

בשנת 1941 נקלע גם סבא דב למלחמה שלא הייתה שלו. רומניה, בהנהגת יון אנטונסקו, הצטרפה לגרמניה במערכה נגד ברית המועצות. זו הייתה מלחמה בין מדינות, צבאות ואידאולוגיות. אך בתוך המאבק הזה נמצא עם נוסף. היהודים שלא לחמו, לא הכריעו ולא איימו, ובכל זאת הוגדרו כאויב שיש להשמיד. היהודים היו שם גם במלחמת העולם הראשונה. הם חיו באותם כפרים, באותן ערים, תחת אותם שלטונות מתחלפים. גם אז היו מלחמות, רעב ואלימות. אך לא היה "פתרון סופי". לא הייתה מדיניות של השמדה טוטאלית.

אני שואל את עצמי מה השתנה ?

המלחמה לבדה אינה מספיקה כהסבר. מה שהשתנה היה האידאולוגיה. נוספה תפיסה טוטאלית, כזו שמחלקת את העולם לטהורים ולמיותרים, למי שראוי לחיות ולמי שאין לו מקום. היהודי הפך מסמל דתי או חברתי לבעיה קיומית שיש "לפתור" כך, במלחמה בין גרמניה לרוסיה, בחרה רומניה להפוך את היהודים למטרה. וכך, במלחמה בין מזרח למערב במאה ה-21, מטוס אזרחי הפך לחלק משדה הקרב. לא מתוך שנאה אישית, אלא מתוך זלזול מוחלט בחיי אדם כשהם נתפסים כנזק נלווה.

איתמר וסבא דב לא נרצחו מאותה סיבה, ולא באותה דרך. אך שניהם שילמו בחייהם על רגע שבו אידאולוגיה, מלחמה וקהות מוסרית נפגשו. וכשאני שואל מדוע אז, ב-1941, נבחרה דווקא ההשמדה, ומדוע עכשיו, ב-2014, ניתן היה לירות על מטוס אזרחי אינני מחפש תשובה אחת. אני מחפש להבין כיצד שוב ושוב, במלחמות שאין שלנו, מי שנמצא באמצע הוא זה שמשלם את המחיר הגבוה ביותר.

אני לא היסטוריון אלא אבא. יש אבות שבחרים לשתוק; אני בחרתי לכתוב. מותו של איתמר, יחד עם נפילת המטוס וההקשר שבו אירע האירוע, פתחו אצלי מסלול מחשבה חדש. מסלול שהוביל אותי להתבוננות מחדש בעולם היהודי שלפני 1941, אותו עולם שנגדע באלימות ושממנו נולדתי.

המטוס לא הופל בשל תקלה טכנית. הוא הופל מעל אזור לחימה פעיל. האירוע התרחש ב-17 ביולי 2014, מעל מזרח אוקראינה, סמוך לכפר חרבאטובה שבמחוז דונצק — אזור שהיה בשליטת כוחות בדלניים פרו רוסים. שרידי המטוס נפלו בשדות שבין מספר כפרים, בתוך מציאות של מלחמה מתמשכת.

אין ודאות שהספר "חזרה לוולונטרי" היה נכתב אלמלא אותו אירוע שאיתמר נרצח מעל שמי אוקריינה. המוות של איתמר היה עבורי תחילתו של תהליך חדש. חיפוש אחר שורשים, אחר בית, ואחר העולם היהודי במזרח אירופה לפני חורבנו בשנת 1941. המלחמה באוקריינה שבמסגרתה הופל המטוס אינה אירוע מנותק. היא נשענת על תפיסות אידאולוגיות ברורות: לאומנות רוסית, רעיון "העולם הרוסי", תפיסה שלפיה דוברי הרוסית משתייכים לציביליזציה אחת שיש לה זכות להגנה ואף להתפשטות טריטוריאלית. לצידן מתקיימת עמדה אנטי-מערבית מובהקת וקשר עמוק לכנסייה הרוסית אורתודוקסית, המעניקה למאבק לעיתים הצדקה מוסרית דתית.

ההיסטוריה מלמדת כי אידאולוגיות אינן פועלות בחלל ריק. גם בשנת 1941, בכפר וולונטרי שבבסרביה, נרצחו סבי דב ובני משפחתו כחלק מגל אלימות אידאולוגי אחר. זה של משמרות הברזל הרומניות. גם אז פעלו לאומנות, קיצוניות ודת, והן גבו את חייהם של יהודים רבים.

בין רצח יהודי וולונטרי בשנת 1941 לבין הפלת מטוס אזרחי בשנת 2014 אין זהות היסטורית, אך קיים חוט מקשר: קיצוניות אידאולוגית המעניקה לגיטימציה לאלימות, בשם עם, אמונה או אמת מוחלטת.

חזרה לוולונטירי

היהודי הנודד - אחשוורוש והסיפור שמכסה על ההיסטוריה

כשנודדים מגיעים לכפר, המבט הראשון הוא תמיד מבט של חשד. הם זרים, ואין להם עבר במקום. עם הזמן הם מתאקלמים. עובדים את האדמה, פותחים חנות, משתלבים בחיי היום-יום. הכלכלה משתפרת, והכפר מרוויח. לאט נולדת הערכה, ולעיתים גם כבוד. אך הנוודים הללו הם יהודים.

ובכפר כמו וולונטירי, גם אחרי שהתיישבו, גם אחרי שבנו בית ושם, הם אינם חדלים להיות זרים בעיני אחרים. לא מפני שהם ממשיכים ללכת אלא מפני שמעולם לא הוזמנו באמת להישאר.

ב-1941, בוולונטירי, הזר חדל להיות אדם.

כשהייתי ילד קטן בארץ ישראל שמעתי על "היהודי הנודד". לא הבנתי אז שמאחורי הנדידה מסתתר סיפור אחר לגמרי.

אבא שלי, אברהם, אכן נדד אבל לא מתוך סקרנות או רצון לראות עולם. הוא גורש מביתו בגיל עשרים, בשנת 1939, מן העיר ירוסלב שבפולין, והוגלה מזרחה, לכיוון סיביר. רק בשנת 1948 עלה לארץ ישראל. זו לא הייתה נדידה. זה היה גירוש.

הדימוי של "היהודי הנודד" אינו עוסק בטיולים, אלא באגדה על אחשוורוש היהודי שנושא קללה של נדודים נצחיים, משום שסירב, כך לפי הסיפור, לתת לישו לשתות בדרכו אל הצליבה. אך האגדה הזו אינה מסבירה את ההיסטוריה; היא מכסה עליה. האגדה קיללה את היהודי בנדודים. ההיסטוריה קיללה אותו בגירוש. היהודים נדדו לא מפני שנגזר עליהם לנדוד, אלא מפני שגורשו שוב ושוב.

תמונה מספרת גם בלי מילים.

האייקונים שבתוך כתלי הכנסיות, ולעיתים גם מחוץ להן, לא היו רק קישוט או אמנות. עבור האיכר הפשוט, שלא ידע קרוא וכתוב ולא הכיר את כתבי הקודש במקורם, האיקון היה הטקסט. את האמונה הוא קרא דרך הצבע, הקו והמחווה. דרך פנים קדושות ומבטים קפואים בזמן. כך נלמד הסיפור לא מן הכתוב, אלא מן המצויר.

ואילו היהודי דבק בדברי תורת משה: לא תעשה לך פסל וכל תמונה. בעצם נאמנותו לבלתי־נראה, סומן כזר בעולם שדרש לראות כדי להאמין. מרגע שסומן כזר, הדרך הייתה קצרה: מן הדימוי אל החשד, מן החשד אל ההאשמה, ומן ההאשמה אל האלימות. לא כסטייה מן הסדר, אלא כחלק ממנו. הצלב במרכז, הדמויות סביבו, והנהגה יהודית שמופיעה שוב ושוב כמי שנושאת אשמה. לא כפרשנות אחת מני רבות, אלא כאמת חזותית שחוזרת על עצמה מדור לדור. בלי אותיות. בלי שאלות. בלי ספק.

מתוך הדימויים הללו נולדה עם השנים מערכת סבוכה של פרשנויות, מסורת וזיכרון מוטה. האיכר לא קרא את הברית הישנה ולא את החדשה. הוא ראה. ומה שנראה נצרב עמוק יותר מכל פסוק. כאשר החיים היו קשים והאדמה לא תמיד נתנה את פריה, היה צורך בשעיר לעזאזל. והיהודי, שכבר הוצג כזר, כחשוד וכאשם עתיק, הפך למועמד הטבעי.

אותו יהודי לא נדד מרצונו. הוא נדד משום שגורש. שוב. ושוב. לא מפני שלא עבד לפרנסתו כמו כולם. לא מפני שלא השתייך למקום. אלא מפני שהעולם למד להסתכל עליו כאשם. עוד לפני שלמד לראות בו אדם.

הנדידה של היהודי התחילה כבר בעת העתיקה. יהודים עלו לרגל לירושלים מכל קצוות העולם המוכר: מפרתים ומדים, מארם־נהריים, מקפדוקיה, מפונטוס ומאסיה, מפריגיה ומפמפוליה, ממצרים ומחבל לוב שעלי־יד קוריני, ואפילו מרומי יהודים וגרים. זו איננה רשימה ספרותית, אלא מפת עולם ממשית של התקופה. הם דיברו שפות שונות וחיו בין עמים אחרים, אך שמרו על החוק, על הזיכרון ועל הזהות שלהם. בכל מקום שאליו הגיעו נוצרה קהילה, ובמרכז בית כנסת. מקום של תפילה, לימוד והתכנסות. דווקא היכולת הזו עוררה חשד. היהודי לא נטמע לגמרי בסביבה, אך גם לא נעלם. הוא חי במקום אחד, אך היה מחובר גם למקומות אחרים. הוא שמר על סדר, על זיכרון ועל דרך חיים משלו.

בעיני הסביבה זה לא נראה כיציבות, אלא כזרות. וכך, עוד לפני אלימות או רדיפות, סומן היהודי כמי שנמצא בפנים אך שייך גם בחוץ. וכאן, בדרך כלל, הכול מתחיל.

חזרה לוולינטירי

ליהודי בכפר וולינטירי היה רב שאינו כומר. ההבדל הזה, שנראה קטן, נושא בתוכו עולם שלם. הרב אינו מקדש אדמה. הוא מחזיק זיכרון. הוא עומד בין האדם לבין הספר. תורת משה שניתנה לעם במעמד הר סיני. הקדושה היהודית איננה נטועה בשדה או בכפר, אלא נישאת ממקום למקום, כמו תיק ישן שעובר מדור לדור.

וכך חיו היהודים על אדמה שקודשה בידי הנצרות המזרחית-האורתודוקסית. אדמה עם צלבים, עם חגים ועם קדושים מקומיים. אדמה שיש לה סיפור אחד ברור ושם אחד לאל. היהודי גר עליה, עבד בה, הוליד בה ילדים אך לא נטמע בקדושתה.

הוא היה שם, אך לא שייך לאדמה. הוא הכיר את המקום, אך נשא מקום אחר בלבו. בעיני הסביבה הוא לא היה זר גמור, אך גם לא בן בית. אורח קבוע. מוכר, אך לא מקודש. אדם עם רב, לא עם כומר. עם חוק משלו ועם זיכרון שלא נעלם באדמה השחורה.

בימים של שקט זה עבר. בימים של משבר, ההבדל הזה חדל להיות שקט. כי במקום שבו האדמה עצמה נחשבת קדושה, מי שאיננו שייך לקדושה נחשב בסופו של דבר לאורח זמני.

כשהיו צריכים את היהודי לפיתוח כלכלי, אמרו לו לבוא. וכשהיו מחלות, אמרו לו ללכת. הם גרו ברובעים או בפאתי הכפר. הרב פירש את החוק, הנהיג את הקהילה ושמר על רצף הזיכרון. כך יכלו קהילות יהודיות להתקיים בלי שלטון, בלי צבא ובלי אדמה. אך תמיד עם זהות ברורה.

אחרי חורבן בית שני, וחלקם אחרי מרד בר-כוכבא, היו רגעים שבהם העם היהודי איבד לא רק שלטון, אלא גם אדמה ובית. היהדות עמדה אז בפני שבר עמוק. המרכז הדתי נחרב. לא היו עוד קורבנות, כהונה פעילה או עלייה לרגל לירושלים. זו לא הייתה רק מכה פוליטית. זה היה משבר תאולוגי.

כאן נכנס תפקידם של הרבנים: במקום קורבן תפילה. במקום כהנים חכמים ורבנים. במקום מקדש אחד — קהילות רבות. התורה שבעל-פה הפכה למרכז.

הרומאים פיזרו יהודים ברחבי האימפריה. רבים נלקחו בכפייה, אחרים ברחו כדי לשרוד. חלקם הגיעו מערבה, לאזורי יוון, איטליה וספרד. אחרים נעו צפונה ומזרחה. זו לא הייתה תנועה של בחירה, אלא של מציאות. מי שנשאר הסתכן. מי שזז אולי שרד.

היהודים נדדו כיהודים בתוך עולם שהלך והפך לנוצרי. בתחילה בין שבטים עובדי אלילים, ובהמשך בתוך חברה נוצרית שטענה שהיא היורשת של היהדות, שהיא באה במקומה. בעיני הכנסייה, היהודי לא היה רק זר. הוא היה עד חי לאמת אחרת, קיום שמערער את הסיפור הנוצרי עצמו.

הנצרות ביקשה לומר: אנחנו ההמשך, אנחנו התיקון, אנחנו ישראל החדש. והיהודי, בעצם קיומו, אמר משהו אחר: הברית עוד קיימת, והסיפור לא הסתיים. הוא לא ניסה לשכנע ולא להמיר. רק להישאר מי שהוא. אך עצם ההישארות הזו נתפסה כעיקשות, ולעיתים כהתרסה.

כך נוצר מתח שקט אך עמוק. היהודי לא סגד לאותם קדושים, לא קיבל את אותו אל בהתגלמותו, ולא הצטרף אל הקהילה הרוחנית שסבבה אותו. הוא חי ליד, לא בפנים. מוכר בשוק, נחוץ בכלכלה אך לא שייך בלב.

ובעולם כזה, כל משבר הפך למסוכן. מלחמה, מגפה, רעב או שינוי שלטון וכל מה שהיה סמוי עלה לפני השטח. היהודי הפך בקלות למי ש"לא איתנו", למי שעדיין מחזיק באמת ישנה בעולם שטען שהחליף אותה.

כך המשיכה הנדידה. לא מפני שהיהודים ביקשו לנדוד, אלא מפני שבכל פעם שניסו להישאר, מישהו הזכיר להם שהם אורחים בעולם שאינו שלהם.

כך נולדו קהילות יהודיות הרוחק מירושלים. לא מתוך חלום לנדוד, אלא מתוך צורך למצוא אדמה שאפשר לעמוד עליה בלי פחד. הדרך הארוכה הזו, שעברה דרך ספרד, מרכז אירופה, מזרח אירופה והים השחור, היא גם הדרך שהובילה בסופו של דבר אל בסרביה ואל וולינטירי.

חזרה לוולינטירי

הכפר וולינטירי לא היה תחנה מקרית. הוא היה עוד נקודה קטנה על דרך ארוכה מאוד דרך של עם שנע שוב ושוב, לא מפני שרצה לנדוד, אלא מפני שלא הרשו לו להישאר.

אומרים על תושבי הכפר וולינטירי שהם צאצאי הקוזקים. כשהגעתי לשם לראשונה, חשבתי על כך דרך המשפחה שלי. לא דרך ספרי היסטוריה, אלא דרך שאלה פשוטה: איך בכלל הגיעו יהודים למקום כזה?

אמא שלי לא דיברה על קוזקים ולא הזכירה את בוגדן חמלניצקי. השמות האלו לא היו חלק מן השפה שלה. אבל היא ידעה דבר אחד בבירור: היא לא יכולה להישאר הרבה זמן בכפר וולינטירי.

לא מפני שמשו רע קרה אז, ולא מפני שמישהו איים במפורש. זו הייתה ידיעה שקטה. תחושת בטן שעוברת במשפחה מדור לדור, בלי תאריכים ובלי שמות. הבנה עמוקה שהאדמה השחורה הזאת יפה ופורייה ככל שתהיה איננה ארץ ההבטחה.

בהיסטוריה האוקראינית חמלניצקי נחשב לגיבור לאומי. דמות של מרד, של חירות, של עמידה מול שלטון זר. בדומה לסטפן בנדרה שבא הרבה יותר מאוחר, או ליון אנטונסקו ברומניה. בכפרים מסוימים מדברים על אנשים כאלה בגאווה, כמעט כמו על אבות מייסדים.

אבל בזיכרון היהודי, אותם אנשים אינם גיבורים. הם צוררים. אנשים שהשאירו אחריהם שובל ארוך של דם יהודי. הפער הזה אינו ויכוח היסטורי, אלא פצע פתוח.

אני יושב שעות וכותב על "החזרה לוולינטירי". אני מדמיין את אבות-אבותי באותן שנים. לא אנשים של מרד, אלא של הישרדות. הם לא כתבו מניפסטים ולא בנו פסלים. כשהחלו הרציחות, הם אספו ילדים, ספרים ומעט רכוש והלכו. לא מתוך אידאולוגיה, אלא מתוך הבנה פשוטה: כשאדם מוכתר כגיבור, מישהו אחר משלם את המחיר. וזה היה היהודי. כך היה אז, וכך גם היום.

וכשאני חושב על הכפר וולינטירי, אני מבין: היהודי לא נדד מפני שאהב נדודים. הוא נדד מפני שבכל פעם שסיפור אחד הוכתר כגבורה, הסיפור שלו הפך לשתיקה.

אנשים עמדו למחרת אותו יום בשנת 1941, ככה אני מדמיין לעצמי, מול הכומר או האיקון ודיברו על חטאים קטנים וגדולים. מחשבות, מעשים, שתיקות. הכומר הקשיב, הניח יד, קרא תפילה. האדם הרגיש הקלה זמנית. החטא קיבל מילים, והמילים קיבלו מחילה.

אבל הכפר עצמו אינו מתוודה. האדמה השחורה אינה מדברת. הדם שנשפך אינו נכנס לתפילה. כך דורות שלמים יודעו לצאת מכתלי הכנסייה בתחושת ניקיון, בעוד שהעבר נשאר בחוץ. לא נשאל. לא נאמר. ולא נשלחה בקשת מחילה.

אני חזרתי בשנת 2017 לכפר וולינטירי עם רגשות חצויים. אולי זו הסיבה שהזיכרון היהודי מתקשה להיטמע במקום כזה. כי בלי וידוי ציבורי אין מחילה היסטורית. ובלי מחילה כזו, הכול נשאר קבור באדמה השחורה שקט, עמוק, ומחכה שמישהו יעז סוף-סוף לומר את האמת בקול.

חזרה לוולנטירי

ההתיישבות החקלאית היהודית בבסרביה

וולנטירי, בלץ – והאדמה שניתנה ונלקחה מן הזיכרון

היהודי הוא סוחר טוב, מבין בבנקאות ועומד בשווקים. כך אנחנו לפעמים גדלים עם דעות ורעיונות שלא תמיד משקפים את המציאות. ועדיין, שונאי היהודים למיניהם טוענים שהיהודי של העולם ההוא לא ידע לעבוד אדמה.

אבל יהודים בבסרביה לא היו רק סוחרים, חנוונים או בעלי מלאכה. במאה ה-19 התקיימה באזור גם התיישבות חקלאית יהודית ממשית, מתוכננת ומוכרת רשמית. לאחר סיפוח בסרביה לאימפריה הרוסית בשנת 1812, ביקש השלטון הרוסי ליישב את המרחב, לפתח חקלאות ולשלוט באוכלוסייה. במסגרת זו, ולעיתים אף בעידוד ממשלתי, קיבלו יהודים אדמות חקלאיות, בעיקר באזורים כפריים והרחק מן הערים הגדולות.

כך נוצרו מושבות חקלאיות יהודיות בצפון ובמרכז בסרביה, באזורי בלץ, (Bălți) סורוקה, אורחיי, וגם בכפרים ובאחוזות חקלאיות קטנות סביב וולנטירי.

העבודה החקלאית כללה עיבוד חלקות אדמה קטנות, גידול ירקות, חמניות וענבים, החזקת בעלי חיים, טחנות קמח, בתי בד לשמן חמניות, מחסנים חקלאיים ותחבורה חקלאית עגלות, סוסים ומסחר בתוצרת.

היהודי הכפרי לא תמיד עבד "בשדה הפתוח" כמו האיכר הרומני או המולדובני, אלא לעיתים בתווך הכלכלי של החקלאות: אחסון, עיבוד, אשראי ומסחר עונתי. זה לא היה חריג או סטייה, אלא חלק חיוני מן המבנה הכלכלי של הכפר. הרי אי אפשר לגדל סחורה בלי למכור אותה.

בבלץ, כבר במחצית השנייה של המאה ה-19, הוקמו מושבות חקלאיות יהודיות רשמיות – ביוזמת השלטון הרוסי ולעיתים ביוזמת אגודות יהודיות. יהודים עסקו בגידול דגנים, תפוחי אדמה, חמניות, טבק וגפנים. חלקם היו איכרים במלוא מובן המילה: עובדים בשדה, חיים מחקלאות, תלויים בגשם ובאדמה. כאשר ניתנה ליהודים אפשרות חוקית, קרקע ותנאים בסיסיים – הם עבדו את האדמה בדיוק כמו כל קבוצה אחרת.

הטענה ש"היהודי לא יודע לעבוד" נולדה ממקום אחר. במשך מאות שנים נאסר על יהודים להחזיק אדמות במקומות רבים באירופה. הם נדחקו למקצועות מסוימים – מסחר, הלוואות, מלאכה – לא מתוך בחירה, אלא מתוך הכרח. לאחר שהורחקו מן האדמה, נטען כנגדם שהם "זרים לאדמה". כך נוצר מעגל סגור: מונעים קרקע, ואז מאשימים באי-יכולת.

ההתיישבות החקלאית היהודית בבסרביה כמעט שלא נכנסה לזיכרון הציבורי המקומי. לאחר 1941, עם רצח יהודי בסרביה ובבוקובינה – וגם בכפר וולנטירי – נמחק גם זיכרון עבודתם. לא רק האנשים נעלמו, אלא גם סיפור חייהם. האדמות נותרו, הכפרים המשיכו, אך היהודי העובד, החורש והזורע נעלם מן התודעה.

וכך, כאשר היום מישהו אומר: "היהודים לא ידעו לעבוד את האדמה", הוא אינו בהכרח משקר. הוא פשוט חוזר על זיכרון חסר, על שמועה שהפכה לאמת לכאורה.

האמירה הזו שירתה שלטונות שרצו להגביל בעלות יהודית על קרקע, כנסייה שראתה ביהודי זר עירוני – לא חלק מן "האדמה הקדושה" של הכפר – ואולי יותר מכול: שכנים שרצו להצדיק הדרה בלי אשמה.

היהודים היו חקלאים. אמא שלי הייתה שם אבל לא בסיפור הרשמי. יהודים קיבלו אדמות, בעיקר במאה ה-19, הקימו מושבות חקלאיות: שדות, כרמים, טחנות ורפתות. הם עבדו את האדמה השחורה, לעיתים בתנאים קשים יותר משל האיכרים המקומיים. אבל זה לא התאים לדימוי הישן, והדימוי היה חזק מן המציאות. כשחושבים לפי דמיון ומיתוסים, קשה מאוד לראות את מה שהיה באמת.

ואז באה שנת 1941: רצח המוני, גירוש, מחיקה. לא רק של האנשים גם של הסיפור. קהילות חוסלו, אדמות נותרו ריקות, ולא נשאר מי שיספר. האדמות עברו לאחרים, והזיכרון נבלע בתוך "המלחמה" או "האסון הכללי" – בלי שם, בלי ייחוד, בלי יהודים.

חזרה לוולינטירי

הכפר זוכר את מי שיש לו צאצאים, את מי שהמשיך לעבד את אותה אדמה, את מי שנשאר חלק מן הכנסייה והטקסים. היהודים נעלמו בבת אחת. הם לא השאירו דור המשך מקומי – ולכן לא נטמעו בזיכרון הציבורי.

אמא עלתה לארץ ישראל לקיבוץ חקלאי בשנת 1938. הם לקחו איתם גם את הסיפור. גם בכפר וולינטירי היו יהודים חקלאים אך לא נשאר מי שיזכיר זאת, ולא היה מי שרצה לזכור.

“ להצדיק הדרה בלי אשמה” פירשו: לעשות למישהו עוול, אבל לספר לעצמך סיפור שבו אתה לא מרגיש אשם. במקום לומר: אנחנו לא רוצים אותם, אנחנו מפחדים מהם, הם לוקחים לנו את הפרנסה אמרו: היהודי לא איש אדמה, הוא סוחר, הוא לא איכר, זה לא הטבע שלו, הוא לא שייך לאדמה הזאת. זו לא תמיד שנאה גלויה, אלא הסרת אחריות. אם הוא “ממילא לא עובד אדמה”, אז לא נורא שלא קיבל שדה, לא נורא שנדחק לשוליים, לא נורא שנעלם מן הנוף.

כך עוברות השנים. אנשים אומרים את זה בשקט ברחוב, מדברים על זה בכנסייה, ולאט לאט מיתוס מחליף מצפון. במקום לומר: לקחנו, שתקנו, הסתגלנו נוח יותר לומר: כך זה היה תמיד.

המשפט “היהודי לא יודע לעבוד” איננו תיאור אלא אליבי.

והשאלה נשארת פתוחה: היכן עומדת היום ארץ ישראל, מדינת היהודים, והיכן עומדת מולדובה, שנחשבת לאחת המדינות העניות ביותר באירופה. אולי בכל זאת טעו אותם תושבי כפרים לפני 1941 ביחסם ליהודים ובמה שהם אמרו עליהם.

חזרה לוולינטירי

הם לא מזכירים יהודים.

יש נושאים שאני רוצה לדבר עליהם עם הקורא. חלקם יפים, חלקם יפים פחות. לכולם יש נושא אחד משותף, שעליו אני חוזר שוב ושוב: ליהודי אין חלק בזיכרון הציבורי. זה מושג שגם אני הייתי צריך ללמוד ולהבין לא כהאשמה, אלא כהבחנה כואבת בין מה שקרה לבין מה שנזכר.

זיכרון ציבורי הוא מה שחברה בוחרת לזכור יחד: מה שמופיע באנדרטאות, בספרי הלימוד, בטקסים, בסיפורי המקום שעוברים מדור לדור. לא רק מה שקרה אלא מה שסופר, ומה שנשאר שקט. הזיכרון הציבורי אינו ארכיון של עובדות, אלא מרחב של בחירה: מי בפנים, ומי נשאר מחוץ לסיפור.

בארץ ישראל הם משתדלים להכניס כמה שיותר אנשים לזכרון הציבורי. זה כולל חילים וגם כאלו שנרצחו עקב פעולות איבה העיקר שלא ישכחו. זה מה שנקרא "זכרון ציבורי" בארץ ישראל רבים יודעים וזה לא סוד שלפני 1948 הרבה ישובים היו במקור כפרים של ערבים. המלחמה הגיעה, הם עזבו או אמרו להם לעזוב הכל שאלה של פרוש אבל יש איזכור מה גם שנכון להיום 21 אחוז מהתושבים הם ערבים והם לא שכחו.

לפני 1941 חיו במולדובה של היום, באזור ההיסטורי שנקרא בסרביה, כ-300,000 עד 350,000 יהודים יותר מעשרה אחוזים מן האוכלוסייה. הם חיו שם דורות: עבדו, סחרו, למדו, הקימו משפחות, והיו חלק ממשי מן המרחב האנושי.

מאז שנת 1941 אין להם חלק ב"זיכרון הציבורי". משמעות הדבר איננה רק היעדר שמות על לוחות זיכרון. המשמעות עמוקה יותר: הם אינם נוכחים בסיפור הרשמי של המקום, אינם מוזכרים בטקסים, אינם חלק מן הנרטיב המקומי, ואינם נתפסים כמי שחיו כאן באמת. כאילו היו אורחים לרגע, ולא שכנים. כאילו נעלמו לא רק מן החיים אלא גם מן הזיכרון.

אינני בטוח שתושבי הכפר וולינטירי, לדורותיהם, היו מודעים בכלל לעובדה הזו. רובם קיבלו את הדברים כפי שהם לא מתוך רוע, אלא מתוך הרגל ומתוך נאמנות לסדר קיים שלא הוטל בו ספק. כך פועלות מסורות: הן עוברות מדור לדור מבלי שנשאלת השאלה מי איננו נוכח בהן. היעדר הזיכרון לא תמיד נחוזה כעוול; לעיתים הוא פשוט נובע מחוסר ידע.

עם זאת, גם בכפר וולינטירי חיו לאורך הדורות אנשים שהכירו את הסיפור היהודי, חשו בחסרונם, ואולי בחדרי חדרים אף התפללו עבורם.

ההיעדר הזה יוצר שקט מלאכותי שקט שמאפשר לחברה להמשיך הלאה מבלי לשאול מי חסר, ומדוע. זהו השקט שאני מבקש להפר: לא כדי להאשים, אלא כדי להזכיר. עם שאינו מכיר את עברו יתקשה לבנות את עתידו, לא משום שהעבר כובל אותו, אלא משום שחסרים לו הכלים להבין את עצמו, להודות, ולהזכיר את טעויות העבר ובראשן גורלם של היהודים שחיו במולדובה עד 1941.

וולינטירי הוא כפר קטן עם כנסייה גדולה. כנסייה שרואה, שומעת ויודעת הכול. מקום שבו אנשים נפגשים, מדברים, ומעבירים פתקים על החיים ועל המתים. זו אותה כנסייה שמילאה במשך דורות תפקיד רוחני עמוק: היא שמרה על לוח השנה, על הטקסים ועל זיכרון הנשמות. עבור רבים, זהו המקום שבו נקבע מי נזכר וכיצד.

במסגרת זו, הזיכרון הדתי נותר לעיתים תחום לגבולות הקהילה הנוצרית בלבד. לא מתוך כוונה לפגוע, אלא מתוך נאמנות למסורת עתיקת ימים. כך נוצר מצב שבו היהודים, אף שהיו חלק בלתי נפרד מן הנוף האנושי של הכפר, נותרו לעיתים מחוץ לטקסי הזיכרון. גם כאשר מוקמות מצבות, וגם כאשר נעשים ניסיונות לציין את העבר, הזיכרון היהודי אינו נטמע תמיד כסיפור מקומי-לאומי, אלא נותר מקביל, שקט, כמעט נפרד.

אנשי הכפר וולינטירי לא תמיד שתקו בכוונה. לפעמים אנשים או חלק מהם פשוט זכרו אחרת; במיוחד בני הדור שחי ב-1941 והכיר את היהודים. אך כאשר הזיכרון הזה אינו נכנס לסיפור המשותף של המקום, הוא נשאר משהו

חזרה לוולינטירי

שיודעים עליו, ולא משהו שחיים אותו. כך השואה של יהודי מולדובה נותרת עובדה בספרים, ולא זיכרון חי של האנשים שחיו כאן.

גם לי יש פתק אישי, פתק פשוט, מן הסוג שהם מכירים ומשתמשים בו כדי להזכיר חיים ונשמות של מתים. זהו פתק שמעולם לא שימש להזכרת השכן או השכנה היהודים, שביום אחד פשוט נעלמו. היהודים היו שם אך מעולם לא היו חלק מן העדר. הם לא השתייכו לכנסייה, ולכן לאחר מותם לא היה מי שיזכיר אותם. כך נשארו תמיד מחוץ למכלאה של הזיכרון.

במשך דורות לא היה מי שידליק נרות זיכרון, מי שיקרא בשם, מי שיתבע לזכור. קהילות יהודיות שלמות נמחקו, וגם זיכרון הדתי לא נמצא בשום מקום. בעיניי, מי שיכול היה לשאת את נר הזיכרון הייתה הכנסייה הנוצרית — כנסיגת אהבת האל וחסדו לכל בני האדם. לא מתוך אשמה, ולא מתוך רוע, אלא משום שבאמונתה טמונה ההכרה בערך האדם באשר הוא. אך המסורת, בגבולותיה, הותירה את נשמות היהודים מחוץ למסגרת הזיכרון שלה.

וכך נותרה מדינה שלמה כמעט בלי זיכרון. לא מפני שלא היה מה לזכור, אלא מפני שלא היה מי שיזכיר.

וולינטירי כפר קטן ושקט בדרום מולדובה, שאפשר לעבור בו היום מבלי לדעת שכאן התקיימה פעם קהילה יהודית שלמה: בית מלאכה, חנויות קטנות, בית כנסת מעץ כמה משפחות שעידו את האדמה, סוחרים, ועוד

אל הכפר הזה הגעתי לראשונה בשנת 2017, יחד עם זנט אשתי. כאן נולדה אמי, נעמי, בשנת 1919. במשך כל ילדותי סיפרה לי על החיים בכפר: על החורף הקשה, על שמן החמניות שסבי דב ייצר, על הגינה שבה גדלו תפוחים אדומים. ורק כשהגעתי לשם הבנתי עד כמה מקום שלא הכרתי הפך לחלק מהזהות שלי.

במשך יותר משבעים שנה כמעט שלא דיברו כאן על מה שקרה ב־1941. חשבתי שאולי הכול אבד, לאט-לאט התחילו לצוף חלקים: זיכרון של שכן מבוגר, מפה דהויה של בית הקברות, רישום ישן ביד ושם. דרך קבוצת הפייסבוק של הכפר הכרתי את איגור, את אינה ואת קלאוס מגרמניה שלוששתם עזרו להפוך רעיון של מצבת זיכרון למשהו ממשי.

חשבתי לרגע שאולי כעת, אחרי שהושטנו יד, הזיכרון יתחיל לשוב לאיטו. אבל לאט-לאט הבנתי דבר שלא ידעתי קודם: פרט קטן, כמעט נסתר, אך חזק יותר מכל מצבה או טקס: גם היום, כשהם מגישים את הפתקים לכוומר, הם עדיין נמנעים מלכתוב את שמו של היהודי. והשתיקה הזאת, דווקא היא, לימדה אותי עד כמה הדרך אל זיכרון אמיתי עוד ארוכה.

פתאום הבנתי שהיעדר הזיכרון של שואת 1941 אינו רק שאלה של עבר. זהו פצע שממשיך להשפיע על מולדובה ב־2025 על הזהות, על החינוך, על הכלכלה, ועל היכולת של המדינה להבין מי היא ומה היא איבדה. זאת בכל אופן דעתי

אני כותב בשנת 2025. על מסע אל כפר אחד שנראה פשוט, אך נושא בתוכו סיפור של קהילה שנמחקה כמעט עד תומה; זהו שיח ביני לבין אנשים שעבורם היהודי מן העולם ההוא לפני 1941 היה זר ונשאר זר גם אחרי 1941. זהו מסע אישי אל המשפחה שלי, אל הסיפורים ששמעתי בילדות, אל השאלות שלא העזתי לשאול ואל התשובות שאני חושב שקיבלתי.

אני חוזר אל הימים שלפני 1941 לא כדי לייפות את העבר, אלא כדי להזכיר לתושבי הכפר וולינטירי שוב ושוב מה באמת היה. אומרים "לסגור חשבון", אבל את זה אין לי רשות לעשות.

בשנת 2025 אני חוזר שוב אל וולינטירי, אל הכפר שבו הכול התחיל ונמחק. אני בא להביא פתק זיכרון לא רק לכוומר ולכנסייה, אלא לכל מי שחי כאן, מקטן ועד גדול. פתק אחד שביקש דבר פשוט: שלא ישכחו להזכיר, לפחות פעם בשנה, את אותם יהודים שחיו כאן עד 1941. גם אם חלפו עשרות שנים, וגם אם הזיכרון דהה עדיין יש אחריות אנושית להשמיע את שמם.

חזרה לוולינטירי

אחד סיפר לי שאביו קנה את הבית של אברהם, ואחרים עדיין גרים בביתם שהיו פעם של יהודים. ולמרות המאמץ להקים מצבה ולשדר עסקים כרגיל, הרגשתי שמשהו אצלם עדיין מסרב לזכור. למה? אז עוד לא ידעתי. בחזרה לוולינטירי, בשנת 2025, אני כבר מבין או לפחות מתחיל להבין מה עומד מאחורי השתיקה הזאת.

במרכז הכפר ניצבת לה כנסייה גדולה ורבת-שנים, שראתה הכול ויודעת הכול עד היום. גובהה המתנשא ויש לה תפקיד חשוב לזכור את המתים. אנשי הכפר, כך נדמה לי, גאים מאוד בקיומה. המלחמה בין רוסיה לאוקראינה, והמאבק בין רוסיה לרומניה, מנסים אולי לערער את קירות הכנסייה, אך היא עומדת חזקה מהם. שם, בתוך כותליה, מזכירים האנשים מדי שנה את יקיריהם, מעבירים פתקים עבור החיים ועבור המתים, ובנוסף מבקרים בבית הקברות. הם לא שוכחים אף אחד.

לא רחוק משם יש מקום נוסף של זיכרון המצבה הגדולה ליום הניצחון על גרמניה הנאצית, ה-9 במאי. בכל שנה מגיעים לשם תושבי הכפר בלי הזמנה: ראש הכפר, מנהלת בית הספר, אולי המורה להיסטוריה, ובעיקר הילדים הדור הבא שימשיך לדבר על נפלאות הצבא האדום.

אבל את היהודי שנרצח בכפר, לא רחוק משם אני בספק אם יזכירו. וגם לא את החייל היהודי שנפל בשירות הצבא האדום. לפעמים הכומר, "איש האלוהים", ישא תפילה ואולי ידבר על הרוע שיש בעולם אבל את אותם ארבע מאות יהודים ועוד רבים אחרים, הוא לא יזכיר. ובוודאי לא יאמר שהם נרצחו.

לקח לי זמן להבין איך ייתכן שלמרות שחיו כאן אנשים שידעו שיהודים חיו בוולינטירי, לקח כל-כך הרבה שנים להקים מצבה קטנה וגם זה רק בעזרת גורמים מבחוץ. היא נסתרת לה אי-שם בכפר, סמל לאותו יהודי שחי בקרבם אך מעולם לא היה אחד מהם.

אומרים שאדם מת פעמיים: פעם אחת כשהוא עוזב את העולם, ופעם שנייה כשהעולם מפסיק לזכור אותו. יהודי וולינטירי מתו ב-1941, אבל מותם השני נמשך עשרות שנים בשקט ובשכחה.

הספר הזה הוא ניסיון להחזיר להם את חייהם השניים: להדליק את הנר שלא הודלק, לומר את שמם שלא נאמר, להשיב אותם אל העולם שממנו נמחקו.

למדתי שתושבי הכפר וולינטירי מחזיקים מסורת רבת שנים של מסירת פתקים עבור החיים ועבור המתים. יש טקסי זיכרון, מועדי משפחה, ויש אף ימים בשנה המוקדשים לנשמות כל המתים גם לנשמות שאין מי שיזכור אותן. אבל היהודים אינם נכללים. לא היה מי שימסור פתק עבורם. הזיכרון אינו נקבע על-ידי מצבות גדולות או ספרי היסטוריה, אלא על-ידי דבר קטן בהרבה: פתק נייר דק, מקופל לשניים, שעליו כתובים שמות. זהו רגע שקט, כמעט בלתי נראה אך הוא קובע הכול. מי שנכתב בפתק קיים. ומי שאינו נכתב נעלם.

כולם היו שם בפתק: איכרים, חיילים, ילדים, זקני הכפר, כמרים שנפטרו, מורות, אבות משפחות. הם הוזכרו בשמם. אבל היהודים? מעולם לא נכתבו. גם לא כמה ימים אחרי שב-1941 הם נעלמו. לא בצעירותם, לא בזקנתם, לא ביום פטירתם ולא בשמונים שנות השתיקה שאחריה. את היהודי פשוט לא הזכירו. נשמתו כנראה מעולם לא הייתה חלק מן העדר, ולכן העדר לא הזכיר אותו ולכן גם לא זוכר, או מתקשה לזכור, עד היום.

אני לא כועס. וכנראה שגם רבים מתושבי הכפר לא התכוונו לכך. אבל בפועל כך קרה: היהודים נעלמו לא רק מחייהם של האנשים, אלא גם מן הזיכרון הרוחני של המקום.

אני נזכר ברגע בשנת 2017, כשסיפרתי מדוע הגעתי לכפר וולינטירי אחדים הסתכלו בי בתמיהה כאילו שאלו: "איך מזכירים אותם? איפה כותבים אותם? למי מוסרים את שמם?"

בשנת 2017 יש כבר אינטרנט ביד והשם בירושלים המקדש של הזכרון רשומים גם אנשים שנולדו בכפר וולינטירי. איך זה שבכפר אנשים לא יצאו לחפש ברשת ולשאול מה קרה לילד שהלך לאיבוד או לסוחר שלא הגיע לשוק. עברו כמובן הרבה שנים אבל משהו קרה שמה שהם מעולם לא חיפשו. רק עכשיו אני מתחיל להבין:

חזרה לוולונטירי

הזיכרון בוולונטירי אינו מתחיל במצבה או במחקר, גם אם תגדר את כל בית הקברות היהודים עדין יישארו בחוץ. עכשיו נפקחו עיני להבין את מסתרי השתיקה! הכל מתחיל בפתק קטן שמועבר לידי הכומר. אם שמך אינו מופיע בו אין מי שיבקש על נשמתך, אין מי שיזכיר אותך ביום השנה, אין מי שידליק עבורך נר, ואין מי שיספר עליך לדור הבא.

עכשיו אני מבין למה ההורים שלנו לקחו את הזכרון לארץ ישראל, לבית הכנסת בקרית טבעון היכן שנולדתי. הם הקימו בתים על שמם, אנדרטאות גדולות. יש את יום השואה והם רשמו את הכל ביד ושם שההוכחה תישאר לעולם.

היום אני מבין שבכפר וולונטירי, היהודים מתו פעמיים. המוות השני התרחש בשקט בין דפי הפתקים שלא נכתבו לא בגלל שאלו היו אנשים רעים עם זכרון קצר אלא פשוט היהודים מעולם לא היו שייכים לעדר ואין מה להזכיר את הנשמות שלהם. אמרו לי שהמגרש היכן שבית הכנסת של היהודים היה עמד שנים ריק, אנשים לחשו פה לא בונים.

"חזרה לוולונטירי" הוא אולי הפתק הגדול שלי אני לא צריך רשות מהכומר אני מגיש אותו ככה לכל תושבי הכפר לדורותיהם, לילדי ולנכדיי, ולכל מי שקורא. אני כותב מחדש את מה שלא נכתב. יוצר זיכרון במקום שלא היה בו זיכרון. מחזיר שמות שנשמטו מן התפילה. ומניח אותם סוף־סוף במקום שמגיע להם בתוך הסיפור האנושי של הכפר.

את הספר הזה אני מקדיש לבני, איתמר. כאשר הורה מאבד ילד העולם נסדק. יש מי שאינם קמים עוד מן השבר, ויש מי שממשיכים ללכת, גם אם בצעדים קטנים. אחרי שאיתמר נהרג נרצח, כפי שאנו אומרים נפתח לי חלון קטן אל העולם היהודי שנגדע ב־1941.

שני הסיפורים, הרחוקים זה מזה בזמן ובמקום, מתגלים כדומים באופן מצמרר: איתמר נפל מעל שדות החמניות של אוקראינה; וסבי, דב, נרצח בנסיבות אחרות והושלך לשדה סמוך למפעלו לשמן חמניות. שני סיפורים, שתי טרגדיות, ופס אחד של כאב וזיכרון המחבר ביניהם ודרכו גם אני חוזר לכפר וולונטירי.

הספר הזה יפגיש את הקורא עם דמויות שילוו את המסע: אמי נעמי, שעזבה את הכפר כשהייתה צעירה מדי; סבי דב, איש עבודה ישר, שתמונתו עולה מתוך עדויות וצללים; המשפחות היהודיות של וולונטירי, שהקימו עולם קטן שאיננו עוד; התושבים המקומיים, שהזיכרון אצלם נשמר לפעמים יותר משחשבותי; והדור שלנו המבקש להבין מה אבד ומה עוד ניתן להציל.

"חזרה לוולונטירי" זהו איננו מחקר היסטורי, אף שאני נשען על מסמכים, עדויות ומפות ששוחזרו בעמל רב.

זהו סיפור שמנסה להשיב צורה לקולות שנאלמו, לסיפורי משפחה שהתפוררו, ולזהות של קהילה שנמחקה כמעט בלא עקבות. זהו מסע חזרה למקום שכמעט נעלם ובזמן מסע חזרה אל עצמי.

חזרה לוולינטירי

המצבה שאין לה קהל

מולדובה נסתרת לה בין רומניה לאוקראינה. שדות של חמניות עד קו האופק. הכפר וולינטירי יין טוב, אנשים צנועים עם לב רחב. חיוך קל, הכנסת אורחים פשוטה, ותחושה של מקום שאינו ממחר לשום מקום. מקום שבו הזמן נדמה כעומד מלכת, לפחות על פני השטח.

אבל מתחת לפני השטח, מתחת לנימוס ולשקט, מסתתרת אמת פחות נוחה. אמת שאנשי הכפר אינם מרבים לדבר עליה, או אולי אינם יודעים מה בדיוק התרחש בכפרם. אולי ליד הבית, אולי בקצה השדה, לא רחוק מן הכנסייה שאליה הם הולכים להתפלל, לשמוע על האל, על אמונה ועל מוסר. אותו אל שבכתבי הקודש שלו מסופר גם על העם היהודי, העם הנבחר.

המצבה עומדת שם היום, קטנה ושקטה, כמעט נסתרת מן העין. אין לה קהל, ואין לה טקס שאולי מושך אנשים רבים. היא אינה חלק מן הדרך היומיומית של אנשי הכפר, ואינה נכנסת לשיח המקומי. היא שם, אך הזיכרון סביבה דומם. ודווקא כאן, בין השדות והבתים, בשנת 1941, נקטע באחת סיפורם של יהודי וולינטירי: לא כאגדה רחוקה, אלא כאירוע שהתרחש במקום הזה ממש, בין האנשים והדרכים המוכרות.

בשנת 1941 הייתה רומניה בעלת ברית של גרמניה הנאצית. פלישת הצבא הרומני והגרמני לברית המועצות החלה. תחת משטרו של המרשל יון אנטונסקו החלה השמדתם של יהודי בסרביה ובוקובינה. הפקודה הייתה פשוטה מאוד, והיא הגיעה גם לכפר וולינטירי. לא מדובר במחנות הסגר רחוקים, אלא כאן ליד הבתים, ליד השדות. בין מאה אלף למאה ועשרים אלף יהודים נרצחו במעשי טבח מידיים, בבורות ההרג המפורסמים. עשרות אלפים נוספים נספו לאחר גירושם לטרנסניסטריה. בסך הכול, בשטחים שבשליטת רומניה, נרצחו בין 380 אלף ל-400 אלף יהודים.

בכפר וולינטירי חיו באותם ימים כ-430 אנשים. לא הרבה ולא מעט. אין אולי תיעוד מדויק מי נרצח ומי נמלט, מי נשאר בכפר ומי היה באותו יום בעיר אודסה ונשרף חי. אני לא היסטוריון. אני מספר ומעביר את מה שאמא סיפרה לי, או מה ששמעתי מן המשפחה. כנגד רבים מתושבי הכפר וולינטירי, שאחרי אותו יום נורא נכנסו לעולם של שתיקה. וכך, עד היום, עומדת לה בשקט מצבה קטנה: אולי בלי קהל רב, אבל היא שם עדות למשהו נורא שקרה בכפר וולינטירי פעם.

אז מגיע היום שאחרי. גרמניה שיזמה, תכננה והובילה מודה בכל ומשלמת פיצויים.

בפולין, שם פעלו מחנות ההשמדה הגדולים: אושוויץ-בירקנאו, טרבלינקה, סוביבור, בלז'ץ מקומות שבהם נרצחו מיליונים, רובם יהודים. נבנה זיכרון. זיכרון כואב, לא מושלם, מלא מאבקים ושאלות, אבל כזה שמכיר בשמות, במקומות, באחריות. השואה שם הפכה לחלק מן השיח הציבורי, מן ההיסטוריה הרשמית, מן הזהות שנאלצת להביט לאחור. אנשים מכל העולם באים לראות, לשמוע, ולשאל מה קרה כאן.

הגעתי בשנת 2017 לראשונה למולדובה לכפר וולינטירי לחפש את הבית של אמא וסבא. מצאתי אנשים נחמדים שמשו קרה לזיכרון הקולקטיבי שלהם בנוגע לאותם היהודים שגרו בכפר וולינטירי. לא משום שלא קרו כאן דברים, אלא משום שהחיים נאלצו להמשיך מעליהם. ככה נוצר לב שאינו רואה, מרגיש ויודע אבל לא מדבר. כך נוצר אולי לאורך השנים זיכרון חלקי, פגוע. כזה שמכיר באסון באופן כללי, אך מתקשה לשאת שמות, פנים ומקומות. להזכיר את השכנים שביום אחד נעלמו או לדבר על אותם אנשים שנכנסו לבתיהם. לא שכחה מוחלטת. ישנם אנשים שכן העבירו את סיפורם של יהודי וולינטירי מדור לדור בלחש ותפילה. אבל הזיכרון המשותף בכיכר או בתוך כותלי בנין הכנסייה דמם. ביום שלמחרת הכפר חזר לסדר היום כאילו שום דבר לא קרה. אנשים חזרו שוב לעבד את השדות הבתים הנוטשים, הרכוש כנראה קיבל בעלים אחרים. והזיכרון של הכפר? משהו מאוד מוזר קרה לו.

"חזרה לוולינטירי" זה לא סיפור יפה עם התחלה וסוף. אני גם לא יודע איזה פרק חשוב ואיזה לא. אני מצייר בעזרת אוסף של מילים ומשאיר לקורא מה לקרוא, להסתכל ולהתרשם ומה לא.

זהו מעין שיח ביני לבין עצמי על נושא הזיכרון המשותף בכפר וולינטירי, שמכל מיני סיבות נעלם ונשכח. אנשים מזכירים את השואה ומדברים על המלחמה כאסון אנושי כללי, אך לא תמיד כחורבן של יהדות מקומית. היהודים חיו

חזרה לוולינטירי

בכפר וולינטירי משנת 1860 או אף קודם לכן, ואחרי שרובם נרצחו בשנת 1941 הם לא קיבלו סיפור נפרד או מקום ברור בזיכרון הציבורי.

בשנת 2017 ביקרתי בכפר וולינטירי עם זנט, אשתי. לא ידוע לי על ילדים או נכדים של היהודים שחיו אי פעם בכפר ושחזרו לחפש את בית הסבא, או לנסות לעורר שיח עם תושבי המקום. זה אני. לא כועס, לא זועף, לא באתי לשפוט או להאשים. באתי, ועכשיו אני חוזר שוב דרך הספר לספר את סיפורם של יהודי וולינטירי, משום שאנשי הכפר של פעם, השכנים של אז, או אלה שהכירו אותם, העדיפו את עולם השתיקה. וכך נוצר לאורך הדורות לב שאינו רואה.

בשנים שלאחר מכן התאפשר לי לפרסם את הסיפור שלי בקרב תושבי הכפר, ולאחר מכן הוקמה מצבה קטנה. למראית עין הכול נראה יפה, כאילו אנשים עושים את כל שביכולתם כדי להזכיר משהו. אך המצבה עומדת שם לבדה, בשולי המרחב, שקטה מדי למקום שבו חיו פעם עשרות משפחות. היא נוכחת אך כמעט ואינה נקראת.

כאשר פניתי לבני משפחה בישראל וביקשתי: "תשתתפו בתרומה להקמת מצבה" כולם אמרו לא. לא מתוך מחסור. כסף לא היה הבעיה. באותם ימים לא ממש הבנתי את ה"לא" הזה. חשבתי לתומי: אני אתן כסף למה לא? מצבה זה דבר נכון. זה כבוד. זה זיכרון.

אבל לאט-לאט התחוור לי שמשהו כאן עמוק יותר. מעשה הזיכרון הזה, אם להיות כנים, איננו עבורנו. לא עבור היהודים החיים היום בישראל. הוא מיועד לאנשי הכפר. לאלה שחיים על אותה אדמה, הולכים באותן דרכים, גרים בבתיים שהיו פעם של אחרים. הם אלה ששכחו לא אנחנו.

בישראל, הזיכרון כבר קיבל גוף, מוסד, שפה וטקס. הוקם מוסד זיכרון ענק ושמו יד ושם. יש ימים בלוח השנה, יש צפירה, יש שמות, יש ארכיונים. הזיכרון שם בארץ ישראל איננו חסר לעיתים אפילו נדמה שהוא כבד מרוב נוכחות. ולכן, עבור רבים, מצבה בכפר רחוק במולדובה אינה נתפסת כצורך. לא כחוב. לא כשליחות כמו שאני רואה ומרגיש. זה שייך ל"שם" לא ל"כאן".

יש גם דבר נוסף, שקט יותר, כמעט לא נאמר: אולי יש תחושה שכבר שילמנו. שילמנו בחיים, בבריחה, בבניית מדינה, במלחמות, בזיכרון מתמשך. למה לשלם שוב ועוד במקום שבו איש כמעט לא מבקש סליחה? וכך ה"לא" אינו אכזרי. הוא גם לא אדיש. הוא פשוט אומר: הזיכרון הזה איננו שלנו לבנות בכסף. ואולי כאן טמון הפרדוקס: המצבה איננה מיועדת ליהודים אלא לאלה שחיים עם החסר, גם אם אינם מודים בו. לא כדי להאשים, לא כדי לפתוח פצעים אלא כדי לסמן שהיה כאן משהו. ומי שבסוף בוחר להקים מצבה כזאת, עושה זאת לא בשם קולקטיב, אלא מתוך דחף אישי. כמו עד יחיד, שמניח אבן ואומר: אני זוכר גם אם רוב אנשי הכפר בכלל לא יודעים במה מדובר.

חשבתי שאם אתן עוד כסף שיוסיפו ספסל או גדר יפה אולי הזכרון יקבל סוף סוף צורה. בסוף הבנתי שעדיף אם אני אשים ליד המצבה את מה שאני כותב "חזרה לוולינטירי" זאת תהיה עדות הרבה יותר חזקה שעלולה לשכנע הרבה לבבות שבכל זאת צריך לזכור את יהודי הכפר.

בכפר וולינטירי היהודים חיו בלי להיות חלק מן הזיכרון הציבורי וכשהם נעלמו החיים המשיכו כרגיל בלי צורך להסביר מה באמת קרה ולמה?

המצבה בכפר וולינטירי אינה עומדת לזכר מי שנרצחו בלבד. היא עומדת מול מי שנשארו. מול היכולת האנושית לחיות ליד עבר חסר, מבלי לחוש שחסר משהו. הדף שהנחתי שם לא נועד למתים. הוא הונח עבור החיים. לא כהאשמה, לא כדרישה אלא כעדות לכך שלפעמים, הזיכרון היחיד שנותר הוא זה שמשהו טורח להביא איתו.

חזרה לוולינטירי

הפתק שהכומר לא קיבל

זיכרון שנעצר בשערי הכנסייה על אמונה, שתיקה והאחריות לדור הבא

יהודים ונוצרים אורתודוקסים חיו בוולינטירי בשכנות במשך שנים. כך זה היה חיים זה לצד זה, עובדים ביחד עד שהמבול הגיע, הפריד ביניהם ולקח עמו רק את היהודים.

לאחר שהמבול עבר והמים נסוגו, חזרו החיים בכפר וולינטירי למסלולם, כאילו דבר לא אירע. השדות נחרשו מחדש, הבתים אוכלסו, והשגרה שבה ותפסה את מקומה. האנשים, כהרגלם, חזרו להגיש לכומר פתקים עבור החיים ועבור המתים. אך לא עבור השכן שנעלם ביום בהיר אחד, רק משום שהיה יהודי.

בשנת 1941 האלימות לא פגעה בכולם. היא פגעה ביהודים בלבד. הקהילה היהודית נמחקה לא כתוצאה מאסון טבע, אלא ממדיניות מכוונת של רצח וגירוש. כאשר הירי פסק והגירוש הושלם, חזר הכפר לתפקוד רגיל.

גם הטקסים נמשכו. הכנסייה נפתחה. הכומר עמד במקומו.

המתפללים המשיכו להגיש פתקים: בקשות לרפואה, זיכרון למתים, תפילות על נשמות בני הקהילה. אך הפתקים לא כללו את היהודים שנרצחו. לא את השכן, לא את המשפחה, לא את הקהילה שחיה כאן דורות ונמחקה בתוך ימים. הם חדלו מלהתקיים במסגרת הדתית.

אין זו האשמה פלילית. הכנסייה אינה אחראית למעשי הגרמנים או אנשי לגיון הברזל. האחריות הישירה מוטלת על המבצעים ועל מי ששיתף עמם פעולה. השאלה כאן שונה תיאולוגית ומוסרית.

“ כי ככה אהב אלוהים את העולם” (יוחנן ג' 16). לא קהילה אחת בלבד, לא רק הנטבלים, אלא העולם כולו. הפסוק הזה אינו הצהרה מופשטת, אלא תביעה לאחריות. הוא מחייב למצוא דרך גם בתוך מגבלות האמונה להזכיר את מי שנרצחו רק משום שהיו יהודים.

זה לא קרה אז. וכפי שנראה, זה אינו קורה גם היום.

שנים לאחר המלחמה נעשה בכפר מעשה חשוב. כמה מאנשי הכפר, יחד עם ראש הכפר, הקימו מצבה לזכר היהודים שנרצחו. לא בשם דוקטרינה דתית, אלא מתוך הכרה אנושית מאוחרת בכך שחיו כאן שכנים שנעלמו. ליד המצבה עמדו אנשי רוח יהודים, שבמשך כל השנים, במדינת ישראל, המשיכו להזכיר את קורבנות שואת וולינטירי בשמותיהם ובסיפוריהם.

הכומר לא הופיע. אין מדובר בהיעדרות מקרית. בהקשר דתי, היעדרות היא עמדה. כאשר הכנסייה אינה נוכחת, היא קובעת גבול ברור בין מי שנכלל באחריותה הרוחנית לבין מי שנותר מחוצה לה. אפשר היה לומר תפילה כללית, לעמוד בדומייה, להושיט יד בשם אהבת האל לעולם כולו. שום דבר מזה לא נעשה.

המצבה הוקמה, אך לא קודשה בתפילה. הזיכרון סומן, אך לא נטמע בליטורגיה. כך נוצר זיכרון מותר אזרחי, היסטורי אך לא זיכרון מחייב. הכנסייה לא הכחישה את הרצח; היא פשוט לא מצאה לו מקום באמונה.

כאן מתבררת המשמעות של אחריות רוחנית במרחב קטן. במקום שבו כולם מכירים את כולם, השתיקה איננה ניטרלית. היא מלמדת. היא מעבירה לדור הבא מסר ברור: אפשר להמשיך להאמין, להתפלל ולחיות בלי למצוא מילה אחת עבור השכנים שנמחקו.

את הדבר הזה למדתי גם מסיפור אחר, בעיר ירוסלב שבפולין. אבא שלי נולד שם בשנת 1939. באותה שנה גורשו כ-5,000 מיהודי העיר אל הצד הרוסי. מרכז העיר, שרוב חנויותיו היו בבעלות יהודית, נותר ללא בעלים; הבתים התרוקנו. לאחר המלחמה כמעט איש לא חזר, ומי שניסה נרצח. בשנת 2007 ביקרתי שם: בית הכנסת הגדול היה לאולם ספורט, ורק שלט קטן הזכיר שפעם הייתה כאן קהילה.

חזרה לוולינטירי

שנים שאלתי את אבי מדוע אינו נוסע לשם לדבר עם ראש העיר או עם הכומר על אנדרטה קטנה. הוא לא רצה. אולי מפני שב-1939 היה ילד קטן שברח עם הוריו, ועם הזיכרון הזה חי כל חייו. ובכל זאת, דווקא הוא חזר בסופו של דבר כאדם מבוגר מארץ ישראל. הוא דיבר עם ראש העיר, עם הכומר, והביא איתו רב יהודי. יחד רשות אזרחית ורוחנית, נוצרית ויהודית הם הקימו מצבת זיכרון קטנה.

זה לא הרבה בהשוואה למה שהיה. ובספק אם העוברים והשבים יודעים במה מדובר. אבל זה היה נכון. כך צריך להיות במיוחד בעיר קטנה, ובוודאי בכפר. כי ראש עיר יכול לדאוג לחוק ולסדר, אך בלי מוסר בסיסי אין מדינה שמצליחה לעמוד בפני אלימות ושנאה. ואת המוסר הזה אמורה ללמד הכנסייה: לא רק טקסיות ופולחן, אלא אנושיות; לא רק אמונה, אלא אחריות; לא רק תפילה, אלא זיכרון.

לצערי, במקומות רבים הטקסיות נמשכה והאנושיות נשכחה. בשבילים אני כותב את הפתק הזה. לא כדי להאשים, אלא כדי להזכיר. לא כדי לשפוט את העבר, אלא כדי לדרוש מן ההווה תשובה לדור הבא.

כי מי שלא נטבל, לא הוזכר; ומי שלא הוזכר, נמחק פעם שנייה.

ומן המקום הזה אני חוזר לוולינטירי כדי לשאול כיצד אמונה יכולה להמשיך להתקיים בלי לקחת אחריות על הזיכרון, וכיצד זיכרון יכול לשרוד בלי שיימצא לו מקום בלב התפילה.

חזרה לוולינטירי

זרות שאין לה דורש

היהודים בוולינטירי מקום, זיכרון, ומחיקה

אני לא הסטוריון, אני מצייר בעזרת מילים. ההסטוריה לא נולדה באוניברסיטה. היא איתנו כל הזמן כמו גלגל שחוזר על עצמו. שאבא שלי היה ב103 מה שקרה אתמול הוא לא זכר אבל הוא ידע טוב לספר מה קרה באותו יום בשנת 1939 שהם היו צריכים לעזוב את עיר הולדתו ירוסלב. זרות שאין לה דורש מכוון שאני כותב על חזרה לוולינטירי. לפעמים קם מוקדם בבוקר שעדין חושך בחוץ. המחשבות לא עוזבות אותי ופרק אחד מביא את השני.

יש כפרים שבהם ההיסטוריה נוכחת לא בזיכרון אלא בשתיקה, במה שלא נאמר, במה שלא סופר, במה שנמחק עוד לפני שנכתב. וולינטירי הוא כפר כזה. בגלל זה הספר נקרא בחזרה לוולינטירי. חזרתי שוב לכפר מכוון שיש לי מה לספר להם וגם לילדי שלא ישכחו שוב.

בכל פעם שהעמקתי בסיפור על חזרה לוולינטירי גבר בי הרושם שלמרות כל המאמצים, מידע, מצבה הם לא זוכרים מה שקרה ליהודים ב1941 הם אפילו לא יכולים להשתמש במילה נרצחו מכוון שאז הם צריכים סוף סוף להודות מי אשם. היהודי ימשיך להיות עבורם זר שאפשר להסתדר גם בלעדיו. זהו פרק חשוב שיכול גם להסביר לקורא למה בכלל חזרתי לוולינטירי ?

הקהילה היהודית שחיה בכפר וולינטירי כמה דורות, היתה אולי חלק מהנוף, חלק מהמסחר, חלק מהרחוב אבל מעולם לא נתפסה כחלק מהכפר עצמו. פשוט לא רוצים אותך ואם תלך לא נרגיש בחסרונך. לא לפני 1941, לא אחריה, וגם לא אפילו אחרי שניסו להנציח את זכרה. כן אפילו שיש היום מצבה עדין לא אומר שהיהודי קיבל בחזרה את מקומו בהיסטוריה של הכפר מכוון שהוא אז היה זר וככה גם היום.

זוהי איננה האשמה. זאת עובדה. זהו ניתוח של מצב שבזמן אמת אתה לא רואה אותו אבל אם אתה מסתכל אחורה איך שהכל התגלגל ומתגלגל עד היום אתה רואה את זה. זרות שאין לה דורש כלומר אף אחד לא צריך את היהודים ואם הם ילכו הם לא יחסרו לאף אחד.

בכפר וולינטירי כמו במקומות אחרים בבאסרביה יהודים ונוצרים מולדובנים חיו אחד לצד השני אבל לא ביחד. אנשים לא אמרו שהם היו מטרד או שהם האוייב. היהודי בכפר חי לצד שכנו המולדובני אבל לא בתוכו.

סבא שלי ויהודים אחרים בכפר וולינטירי היו אולי חלק מהכלכלה המקומית, אך לא חלק מהסדר החברתי והרוחני שהכתיבה הכנסייה הנוצרית האורתודוקסית. נוצרה שכנות אך לא קהילה משותפת ואולי בחדרי חדרים אמרו "היהודים חושבים שהם יותר טובים מאיתנו"

היהודים היו בוולינטירי אבל בעיני השכן הנוצרי הוא לא מפה. הוא מדבר אחרת, הוא מאמין אחרת ואולי הוא עדין אשם שצלבן את ישו. יש לו בית כנסת קטן, כמה חנויות, מלאכות יהודיות אופייניות, ושפה שבאה ונעלמה בין יידיש לרוסית. יש יהודים כמובן אבל הם כמו רוח נחשבים לחיצוניים.

במרכז הכפר עומד בנין הכנסיה, בית האלוהים שאליו אנשים הולכים לחפש שקט לנשמה. הכנסייה הנוצרית אורתודוקסית היא לא רק בניין. היא הגוף החברתי, התרבותי, והקהילתי של הכפר. והיהודי? מעצם מהותו נמצא "מחוץ לגדר". מכוון שאנשים באשר הם מגדרים את עצמם לא רק בגדרות תייל אבל גם באורחות חיים ואמונות. "הכנסייה ניסחה את גבולות ה'אנחנו'. היהודי, גם אם היה שכן טוב, עמד מחוץ להגדרה זו". זה מה שנקרה זרות שקטה, לא תמיד עויינת אבל היא שמה ומחכה לאותו יום שתוכל להתפרץ

גם אם היית יהודי טוב, ישר, בעל מלאכה. אתה עדין יהודי עם כל האמונות הקדומות ואתה תמיד צריך להזהר ולשמור שמה תעשה משהו או רק תגיד שיגרום לעלילות ובעקבותיהם יבוא שוב פרןגרום. אנשים פשוט לא רוצים אותך ואתה שוב צריך לנדוד.

חזרה לוולינטירי

גם כאשר יחסי שכנות הם טובים, הקו הזה לא נעלם: היהודי לעולם לא נתפס כבן המקום באותו אופן שבו נוצרים רומנים, אוקראינים, רוסים הפכו חלק מהמרקם המקומי. הוא לפעמים לבוש אחרת. אולי מדבר אחרת. הוא נח ביום שבת ולא ביום ראשון, הוא לא אוכל בשר חזיר והכי חשוב הוא תמיד נשאר יהודי ולא מתערבב.

ואז ביום בהיר אחד מגיע המבול. איך אומרים בשעת צרה אתה פתאום מגלה מי החבר שלך. בקיץ 1941 נכנס הצבא הרומני לבסרביה עם הוראות ברורות: לטהר את האזור מיהודים. אין צורך בחקירה נוספת. כולם בכפרים יודעים מי יהודי ומי לא. זה קרה בעשרות כפרים ועיירות וזה קרה גם בכפר וולינטירי גם אם אין תמונות. המציאות בשטח הייתה זהה: כאשר הרומנים הגיעו לכפר, הם לא שאלו "מי עשה מה הם בקשו פשוט את הרשימות" מי הוא יהודי. "

" לא בדקו אנשים. בדקו זהות. זה הספיק". מספר משהו. הם היו שונים זרים ובין לילה קבלו פסק דין. אז נגמרה המלחמה זכרון ללא שורשים נשכח מהר. כאשר בכפר וולינטירי לא נשארו יהודים מהר מאוד אנשים לא ידעו שאי פעם הם היו. הם לא השאירו בני משפחה מאחורה או משהו שיכל להתאבל עליהם מכון שכולם נעלמו והמבול לקח אותם. ואם כמה בכל זאת נשארו אנשים התחילו להתייחס אליהם כמשהו שהיה פעם ונעלם ולא ממש בני המקום. ישנם נירות בכנסיה עבור החיים וישנם נירות עבור המתים. ישנם טקסי זכרון או העברת פתקים. ישנם אלו שעולים לקבר או נותנים תרומה לעילוי נשמתו. הנוצרים בכפר זוכרים כמרים של פעם ויש להם אפילו ימים שמוקדשים לקדושים.

פתאום קבלתי אור בעינים כפי שאומרים והאמת העצובה יצא לאור. אחרי שהמבול הגיע ולקח את כולם, שטף את בית הכנסת והרס את נירות היהודים לא היה משהו בכפר שידליק נר עבורם. גם לא היה קבר לבקר. לא היה רב לתפילת קדיש ולא היתה תפילה לעילוי הנשמות. אחרי בדיקה מעמיקה. האמת חבטה בפני. הם נשארו זרים גם אחרי מותם. אני לא בטוח שאיזה כומר בכפר הדליק כל שנה נר לזכרם.

התושבים המשיכו אולי לתאר את היהודים כ"סוחרים שהיו פעם" אבל לא כאנשים, לא כבני-מקום, לא כחלק מהסיפור של הכפר גם לא נשארו משפחות שארית בשר שינציחו את שמם והבתים והרכוש? הם קבלו בעלים חדשים ולדבר רכוש לא יכול. נוצר חלל ללא דורש כי לא נשאר אף יהודי שידרוש.

ואז מגיע היום הגדול. סוף סוף יש מצבה. טקס המצבה הוא אולי שוב הפער שנחשף. במרכז הכפר עומדת לה כנסיה הגדולה. היא כבר שנים שמה. היא עמדה וראתה שהגרמנים נכנסו היא רואה שאנשים מקימים מצבה. בכפר כולם יודעים הכל. אך הכנסייה הנוצרית האורתודוקסית לב הכפר לא שלחה איש. לא כומר, לא מורה דת. הרי הם נרצחו בגלל שהם היו יהודים כנגד אירופה הנוצרית של אותם ימים. זהו אולי פרט קטן שבאמת בהתחלה לא ראיתי אך הוא מגלה הכול. כי מצבה לזכר יהודים שמונחת באדמה נוצרית ואין לה ליווי של הכנסייה המקומית, מגלמת בדיוק את אותה זרות היסטורית. זאת דעתי ובגלל זה חזרתי לוולינטירי

ואז באה השאלה ההיא, התמימה והחותכת למה הם לא כתבו נרצחו? הכל נראה אולי לא חשוב ואנשים מעדיפים לומר נפלו או מתו. אולי המילה 'נרצחו' אינה קיימת בשפת הזיכרון המקומית של אנשי הכפר וולינטירי היא דורשת ייחוס אחריות וזו בקשה גדולה מדי. אולי הכומר אף פעם לא הזכיר את היהודים שחיו בוולינטירי. קירות הכנסיה ראו הכל אבל האנשים שתקו. והנה טקס שנועד לקרב, חשף את כל מה שעמוק בפנים עוד לא נרפא. אז סוף סוף הבנתי. הם נוצרים אורתודוקסים יש להם מסורת של שנים. הנרות שהם מדלקים וזוכרים הם עבור: כמרים שנפטרו חיילים שנהרגו, זקני הכפר, בני משפחה, קדושי האזור. זהו מעגל של אנשים ששייכים לכנסיה היהודי אף פעם לא היה שמה.

אני לא כועס אני רק אומר שפתאום התחלתי להבין את עצם השתיקה ואת כוחה של מערכת ההזכרה. אם אתה נוצרי אורתודוקסי בכפר וולינטירי אחרי אותו יום בשנת 1941 שכל היהודים נלקחו אז היהודים לא נזכרים בטקסי פאניכידה - לא נכתבים על פתקים לטובת תפילת זיכרון - לא מוקדש להם נר - לא נקרא עבורם "זכרם לברכה לא

חזרה לוולינטירי

נכללים במנגנון סליחה ונשמת - לא נחשבים חלק מהנשמות שעליהן הכומר אחראי . אולי אני טועה אבל אם זה כן היה אף אחד לא היה שוכח את עצם קיומם.

אני לא כועס בשביל מה! עכשיו אני מבין שמבחינה תיאולוגית הכומר איננו מוסמך להתפלל עבור "נשמה שאינה בתוך הכנסייה, בלי כוונה רעה . זאת הגדר שהכנסייה כנראה בנתה בכפר וולינטירי והיהודי תמיד היה בחוץ גם אם כבר יש מצבה. הכנסייה היא בית האלוהים ככה אומרים האנשים.

הפרק שאתה קורא עכשיו הוא אולי הפעם הראשונה שבה מישהו תובע את ההיסטוריה היהודית של וולינטירי כחלק מן המקום. לא כתוספת, לא כהערה שולית, לא כמסמך ארכיוני אלא כפרק אורגני של הכפר עצמו.

"קהילה חדלה להתקיים רק כאשר לא נותר מי שדורש את סיפור קיומה". והנה יום אחד קמתי והתחלתי לכתוב את "חזרה לוולינטירי" פתאום הבנתי שאני יכול לתת כסף להקים מצבה אבל במקום זה אני חוזר לוולינטירי אל המקום שהכל נמחק.

היהודים בוולינטירי היו חלק מהכפר אך הכפר לא ראה בהם בני־מקום. הם נרצחו משום שהוגדרו "אחרים ובמותם נותר הזיכרון שלהם ללא בעלות. והנה, שמונים שנה אחרי, יש מי שחוזר לשאול, להבהיר, לדרוש, לכתוב מחדש. וזה אני דב אבנון הבן של נעמי חולין שנולדה בוולינטירי בשנת 1919 הנכד של דב ושרה שנולדו גם הם בכפר וולינטירי.

חזרה לוולינטירי

מעשים שעין לא ראתה ויד ששתקה

עין לא ראתה אלהים זולתך

(ישעיהו ס"ד, ג')

יש מצבים בחיים שקשה להסביר או להבין. במצבים כאלה יש מי שמדבר על כוח עליון, ויש מי שמאמין שאלוהים רואה ומבין גם את מה שהאדם אינו מצליח להכיל.

הפסוק מדבר על דברים שהאדם אינו יכול לראות, אך החיים מלמדים שלפעמים אין זו מגבלה אלא בחירה של אומה שלמה שנכנסה לעולם השתיקה לכן יש ערפל כבד בכל הנוגע לשנת 1941

לאחר שביקרתי בכפר וולינטירי בשנת 2017, הבנתי שיש אנשים שבחרים לא להביט לאחור. לא מפני שאינם יודעים, אלא מפני שהידיעה מכבידה. כך, בלי החלטה רשמית ובלי מילים, הזיכרון הציבורי הולך ונחלש, משום שהשתיקה הפכה לחלק מחיי היום-יום ונועדה לאפשר לשכוח את העבר.

מדובר בשואת יהודי מולדובה וברציחות ההמוניות שהתרחשו בשנת 1941, בין השאר בכפרים כמו וולינטירי ואחרים. כשאני כותב על שואת יהודי מולדובה בשנת 1941, איני מפסיק לשאול את עצמי שתי שאלות פשוטות וקשות:

איך בני אדם מסוגלים לעשות זאת?

ואיך בני אדם אחרים מצליחים לחיות אחר כך בשתיקה.

השתיקה אינה רק אנחנו לא מדברים על הנושא לעיתים היא עמדה מוסרית. קל מאוד לומר שיש כוח עליון שרואה ויודע הכול, ובאותה נשימה לבחור לא לראות בעצמנו. כך נוצר מוסר כפול:

האמונה, דת, מסורת משמשת ככיסוי, והעיוורון ואפילו כדרך חיים. את האחריות מעבירים לשמיים, והמבט האנושי מסתכל הצדה. זה לא תמיד קשור לחוסר ידיעה. הרבה פעמים מדובר בבחירה. בחירה שלא להביט ולא לדבר על מה שקרה בעבר.

לא לזכור את מה שמטיל אשמה, ולא לשאת באחריות למה שהתרחש בכפר וולינטירי בשנת 1941.

„זיכרון ציבורי“ אינו תמיד בידיו של האזרח הפשוט, שלעיתים דווקא כן זוכר. מדובר במדינה שלמה: ימי זיכרון, מערכת החינוך ואפילו הכומר בכנסייה. על כולם חלה האחריות לזכור ולהזכיר את מה שקרה בשנת 1941 ליהודים ברחבי מולדובה ולמה.

ציידים הורגים חיות, וזה קשה לצפייה, אך שם הטבע מכתוב את הכללים. התרגלנו כבר לכך שבעולם יש מלחמות, ושגם שם בני אדם קובעים חוקים. מה שקרה ליהודים במולדובה בשנת 1941 לא היה משהו טבעי; זו גם לא הייתה מלחמה בין חיילים. מדובר ברצח המוני, ובעיקר של יהודים. היו שם זקנים, צעירים, נשים וילדים. היה להם דבר אחד משותף: הם היו יהודים. אנשים שלא עשו רע לאיש. אנשים שהיו בעצמם פליטים, שברחו מפוגרומים בפולין ובאוקראינה. אנשים שחיפשו שקט, עבודה, עתיד.

אני לא היסטוריון שזקוק לערמות של מסמכים כדי להוכיח לתושבי הכפר וולינטירי בשנת 2025 את מה שקרה בכפר שלהם בשנת 1941. מי שעד היום שתק כנראה שימשיך ככה אפילו אם תהיה ערמה של מסמכים אבל אין. משהו דאג כבר אז להשמיד תעודות, בעלות על רכוש ועוד. אף אחד לא ממש הבין את גודל האסון באותם ימים. מכון שרוב יהודי מולדובה נרצחו, נהרגו בצעדות המוות או מתו מרעב. מה שכן נשאר אלו היו העדויות. "הזכרון הציבורי" במדינת ישראל.

כל מי שרצה באמת לדעת יכול היה להיכנס לאתר יד ושם ולקרוא. יש שם די והותר עדויות של אנשים שהשאירו זיכרון כתוב על בני משפחתם שחיו בכפר וולינטירי עד שנת 1941.

חזרה לוולינטירי

אני לא צריך לומר שוב ושוב: תראו מה קרה בשנת 1941 הרי מדובר באנשים שלא תמיד באשמתם שאיבדו את הזיכרון הציבורי שעליו אני חוזר ומדבר לאורך כל הספר.

השנה היא 2017. אנחנו בנסיעה מהכפר וולינטירי אל העיר הגדולה. בדרך אנחנו עוצרים לאכול משהו בדוכן לצד הדרך. הבחור מדבר אנגלית. כשאני מספר לו שאני מארץ ישראל, הוא מספר לי שהוא עבד שם כמה שנים בבניין, אבל נאלץ לחזור כדי לעזור למשפחה. אני שואל אותו בנימוס אם הוא שמע על מה שקרה ליהודים במולדובה בשנת 1941. הוא משיב לי: כן, רק בארץ ישראל למדתי על זה. "ואשתך גם יודעת?" אני שואל. זו הייתה בחורה צעירה שעמדה לידו ועזרה לו. הוא משיב לי: לא. היא לא רוצה לדבר על זה.

סיפור קטן שאומר הכול. מה שקרה שם בשנת 1941 הוא מעבר למילים פשוטות. זה לא מתפקידה של בחורה צעירה לשאת על כתפיה את "הזיכרון הציבורי". דברים שכנראה מעולם לא למדה בבית הספר. דברים שקשה להכניס בשנת 2017 אל התמונה הכללית, או אל מערכת הזיכרון הפנימית, רק מפני שמישהו מספר לך עליהם.

זיכרון ציבורי נבנה במשך שנים: כאשר לפחות פעם בשנה מזכירים את היהודים, מלמדים, ואפילו הכומר בכנסייה אומר: אל תשכחו את עם האלוהים. אבל זה לא קרה.

העדויות מדברות על שואה בכדורים ככה קוראים לזה. לא מחנות גז, אלא יריות בשדות, מכות, טביעות, וגירושים בתנאים בלתי-אנושיים. זה נקרא "בורות ההרג".

כך כונתה שיטת רצח שהייתה נפוצה במזרח אירופה בשנים 1941–1942, במיוחד בבסרביה, בוקובינה ואוקראינה. היהודים נאספו מן הבתים, הובלו לשדות, ליערות או לשולי כפרים, נורו בירי קרוב ונקברו במקום. לעיתים הבורות נחפרו מראש, ולעיתים אולצו הקורבנות לחפור אותם בעצמם. זו הייתה השמדה מהירה, גלויה, בלי מחנות ובלי תעשייה ירי, אדמה, ושתיקה שנשארה אחר כך שנים.

גם בוולינטירי וסביבתה פעלה אותה שיטה. יהודים הוצאו מן הבתים, הובלו אל שדות פתוחים או לשולי הכפר, נורו במקום. לא מחנה, לא רכבת, לא רישום רק ירי, בור, ואדמה שנסגרה. כך נעלמו יהודי הכפר בתוך הנוף עצמו, והבורות נותרו שנים בלי סימן ובלי קול.

הירי ההמוני, "בורות ההרג", היה השלב הראשון. אך עד מהרה הבינו הגרמנים שהשיטה הזו איטית, גלויה ומכבידה גם על המבצעים עצמם. כך החל המעבר להשמדה בגזים. מחנות כמו בלז' היו ניסוי ראשון מקום שבו נבדקה האפשרות לרצח תעשייתי, סגור, מרוחק מן העין. לאחר מכן באו סוביבור וטרבלינקה, ולבסוף אושוויץ שם הפכה ההשמדה לשיטה מלאה, מאורגנת, שזכתה לשם הרשמי: "הפתרון הסופי". מה שהחל ביריות בשדות, הסתיים במפעל מוות מתוכנן.

מה שלא הספיקו לעשות בירי במזרח, הושלם אחר כך בגזים במערב זה היה המעבר מן הרצח המקומי אל הפתרון הסופי.

אין פלא שאותה בחורה צעירה בשנת 2017, שנולדה ללא "זיכרון ציבורי" על מה שקרה באזור בשנת 1941, לא רצתה לדבר על כך. מי בכלל מסוגל לדבר על כל הזוועות שראינו לאחרונה בארץ ישראל בשנת 2023 בעוטף עזה. בלי "זיכרון ציבורי" שממשיך לאורך הדורות להזכיר לאנשים את מה שקרה גם זה יישכח. כך דרכו של עולם: לשכוח ככל האפשר את הרע, ולהמשיך לחיות כאילו שום דבר לא קרה.

כשביקרתי בוולינטירי בשנת 2017, המקום שבו נולדה אמי, נדהמתי לגלות עד כמה מעט מדברים בכפר על מה שקרה בשנת 1941.

חלק אמרו בפשטות: "אנחנו לא יודעים". אחרים הוסיפו: "בבית הספר לא לימדו אותנו". והיו גם כאלה שהבינו היטב על מה אני שואל, אך העדיפו לא להמשיך, כאילו עצם הדיבור חורג מן התחום המותר. מה שסיפרתי להם לא היה חלק מן "הזיכרון הציבורי". הם היו צריכים, אולי, לשאול אחרים ואפילו את הכומר בכנסייה אם אכן כך היה. אבל מכיוון שגם הוא לא ידע, סביר להניח שהם ימשיכו לחיות בשתיקה. כך זה כשאינן "זיכרון ציבורי".

חזרה לוולינטירי

משפחה אחת הזמינה אותנו להיכנס לביתה. הכנסת אורחים פשוטה ורחבה, כפי שאני זוכר מילדותי וכפי שאני מתאר בפרק על אמא שלי.

ישבו סביב השולחן, אכלנו מן האוכל שהונח לפנינו, וכל אחד החזיק בידו כוס קטנה משלו. לא „לחיים לא לשמחה, אלא במידה מדודה, כמעט טקסית. זו הייתה הרמת כוסית קטנה שאמרה הרבה. היא הזכירה לי את אבא שלי, שנהג לומר לאנשים שנכנסו: „בואו נרים כוסית ונעשה לחיים.”

לימים למדתי שזהו טקס קבלה. לא היינו סתם אורחים מזדמנים. זו גם לא הייתה שתייה להנאה. צריך לשתות בבת אחת כלומר: עכשיו אפשר לשבת ולשמוע.

כששאלתי, בעזרת תרגום, מה הם יודעים או מה שמעו על אותה תקופה, להפתעתי דבר ראשון ידה של האישה התרוממה כמעט מעצמה והיא עשתה באוויר את סימן הצלב הידוע.

זאת לא הייתה זו תשובה, אלא מחווה. פעולה קצרה שאז לא הבנתי. משהו בנוסח: כאן הדיבור נפסק, והדין נמסר למקום אחר למשהו יותר גבוה למעלה.

בכפר וולינטירי הם שיכים למסורת הנוצרית, מזרחית אורתודוקסית. לא מדובר פה רק באמונה אלא גם מעשה מעשה תיאולוגי. הרבה אנשים דתיים שהם שומעים דברים "שעין לא ראתה" יותר קל להם להעביר את השאלה מן המרחב האנושי שבו בן האדם צריך להתמודד עם אחריות, זכרון לא נעים או אולי אפילו חשבון נפש. אל המרחב האלוהי, כל אחד על פי אמונתו. שמה אנחנו לא צריכים לפרש, לשפוט או לזכור במילים.

הטקס בתנועת יד אחת מחליף את הסיפור, והשתיקה מקבלת הצדקה רוחנית. באותו רגע חשבתי על הביטוי היהודי המקביל: „השם יקום דמו”. גם הוא אינו קריאה לנקמה, אלא ויתור עליה. משפט קצר שנולד במקומות שבהם הדם נשפך ואין בית דין, ואין מצבה, ואין מי שיישא באחריות.

גם כאן, כמו בסימן הצלב, מועבר הדין מן האדם אל האל. לא כדי לשכוח, אלא מפני שאין עוד דרך אנושית לשאת את הזיכרון.

אני נזכר בימים שלאחר שנת 2014, כשאיתמר ועוד 298 נוסעים נהרגו — נרצחו — לאחר שטיל פגע במטוס המלזי. יצא לי לדבר אז עם אנשים רבים, גם כאלה שאין להם דת או אמונה באל כלי-יכול. לא פעם, כבר בתחילת השיחה, הם אמרו לי: „כנראה שזמנו הגיע.”

הביטוי „כנראה שכך נגזר עליו”, „הגיע זמנו”, אינו תובנה הוא מנגנון. הוא נולד ממפגש בין שפה דתית-מסורתית, אמונת גורל, והצורך האנושי לעצור שיחה שאין בה מוצא. לפעמים זו פשוט דרך לומר: אני לא רוצה להיכנס לזה. בוא נחליף נושא.

זו שפה של הרגעה עצמית, לא של אמת. מה אפשר באמת לומר כשמישהו מתחיל לספר על הזוועות של שנת 1941? גם ההורים שלנו לא רצו לומר. אבא שלי נהג לומר: „לא שואלים”. ברחוב כולם היו אז ניצולי שואה. אם מישהו התחיל לדבר אבא הקשיב, אבל הוא לא שאל. לא מפני שלא ידע, אלא מפני שידע יותר מדי.

„הגיע זמנו” אינו מתאר מציאות הוא מכסה עליה. הוא מאפשר להמשיך לחיות בלי לשאול מי עשה, מי ירה, מי שלח, ומי שתק. במיוחד כשמדובר במוות של ילד, של בן צעיר, של חייל שנפל מוות שאין לו סדר ואין לו הצדקה. וגם כשמנסים לתת לו אחת, היא לא מחזיקה.

יש מי שהלב שלו נשבר לגמרי. אחרים מעדיפים להעביר את המשקל למקום אחר: שמיים, גורל, גזרה. לא מפני שהם מאמינים יותר אלא מפני שכך אפשר לא לשאת באחריות.

כך עשתה אותה אישה במולדובה כשהרימה את ידה ועשתה את סימן הצלב. וכך עושה גם מי שאומר: „כנראה שזמנו הגיע”. לא כדי להסביר אלא כדי לסגור. לא כדי לזכור אלא כדי להמשיך. כך אנשים שורדים. לא על-ידי הבנה, אלא על-ידי הימנעות.

חזרה לוולונטירי

כך, משני עברי השולחן, בכפר וולונטירי יושבים אנשים שבאים משני עולמות שונים. מתחילים את השיחה עם הרמת כוסית. האחד מניף יד ועושה סימן של צלב השני מסתפק במילים "אלוהים יקום דמו". בכפר וולונטירי המעשים היו ידועים אז בשנת 1941. אלא שהמבט האנושי התקשה לשאת אותם. אנשי הכפר ראו שלוקחים את היהודים ואם הם לא ראו אז כבר ביום שלמחרת הרבה אנשים היו חסרים מדובר במאות אלפים שנרצחו בכל האזור.

אלה היו מעשים שעין לא ראתה לא מפני שלא התרחשו, אלא מפני שהזיכרון בחר לעצום את עיניו.

על-פי דו"ח הוועדה בראשות אלי ויזל, בין 280 ל-380 אלף יהודים מרומניה ומהשטחים שהיו תחת שלטונה נרצחו בשואה.

כבר בקיץ 1941 נורו אלפים בכפרים ובעיירות של בסרביה ובוקובינה, גם באזור הכפר וולונטירי המקום שבו נולדה אני, המקום שאליו אני חוזר ומצייר בעזרת מילים.

יהודים צעדו ברגל אל תחנות הריגה ואל מחוז טרנסניסטריה; אחרים נורו סמוך לבתיהם ונקברו בבורות באדמה שהכירו מילדותם. יש בורות שהתגלו, ויש כאלה שעדיין שותקים.

לכן אני מדגיש: אני מצייר בעזרת מילים. הציור הזה אינו פרי הדמיון הוא נשען על אמת.

ועדות ודוחות אינם מחזירים לאנשים את הזיכרון הציבורי. עשרים שנה חלפו מאז פרסום דו"ח ויזל, ובכל זאת אחוז גבוה מן האנשים ברומניה ממשיך לראות ביון אנטונסקו מנהיג אומה דגול, אף שבסופו של דבר הוצא להורג.

אנטונסקו הוצא להורג משום שנמצא אחראי לפשעי מלחמה ולפשעים נגד האנושות. תחת שלטונו נרצחו מאות אלפי יהודים, לא ביוזמה גרמנית בלבד, אלא כמדיניות רומנית עצמאית. בבסרביה, בבוקובינה, בטרנסניסטריה. במקומות עם שמות, ובכפרים שאין להם עוד מי שיזכור.

ובכל זאת ההערכה נמשכת. לא מפני שהעובדות אינן ידועות, אלא מפני שהזיכרון נבחר בקפידה. אנשים מעדיפים כנראה לזכור מנהיג חזק גם אם הוא לא דובר אמת. אנשים לא אוהבים לדבר על פגיעה בזהות הלאומית ומעדיף להכנס לעולם השתיקה במקום להתמודד עם העובדות. ככה קרה גם בכפר וולונטירי שהיום כמעט שאין "זכרון ציבורי" למה שקרה ב-1941

יש עובדות שאפשר ללמוד, בית ספר, ספרים וכו' ויש אמת אמת שאנשים פשוט מפחדים להתעסק עם הנושא הזה וכך קורה שמי שהוביל אל בורות ירי ואל דרכי גירוש, ממשיך לחיות בזיכרון של אחרים כדמות של הצלה. כמניג דגול. לא מפני שכך היה, אלא מפני שכך קל יותר לזכור.

זה כואב הרבה יותר כאשר אמא שמעה, שנים לאחר מכן, בשנת 1967, מן הדודה שגם היא נולדה בוולונטירי ועלתה לארץ מוויילנה מה קרה ומי עשה. הם חזרו אחרי המלחמה מן המחסה באוזבקיסטן אל הכפר. לפני המלחמה הייתה להם בכפר חנות. הם הכירו את כולם בכפר כמעט שאין יהודים, אף שעד היום זו תעלומה עבורי כיצד ראש הכפר אז היה יהודי, שלימים עלה לארץ ישראל והיה בתל אביב הבעלים של חנות ידועה. אבל זה כבר סיפור אחר.

כאב לאמא מאוד לשמוע שמות של שכנים, ולגלות שלוקחי השמן מתחנתו של סבא שהגרמנים והרומנים ואנשי לגיון הברזל לא פעלו לבד. במקומות רבים השתתפו תושבים מקומיים, "מתנדבים", מלשינים, חברי ועדות מקומיות שציינו שמות של יהודים, של "קומוניסטים", ולעיתים גם השתתפו בירי או בחפירת הקברים. יש עדויות על בודדים שסיכנו את חייהם כדי להציל יהודים, אך הם היו מיעוט קטן. מי שעשה זאת סיכן את חייו ואת כל הסובבים אותו. אלו עדויות שאין צורך ללמוד עבורן שנים של היסטוריה באוניברסיטה צריך פשוט להקשיב להן. כמו שבכל כפר הן עוברות מאב לבן, ומאם לבת.

כשאני קורא עדויות מכפרים אחרים בבסרביה, אני מרגיש שהן מדברות גם על הכפר וולונטירי, המקום שבו נולדה אני. העובד של סבא שלי, ששתה והסגיר את המשפחה לגרמנים, אינו יוצא דופן. העדויות מספרות על אנשים דומים בכפרים רבים. השתיקה של היום איננה תופעה פרטית.

חזרה לוולינטירי

היסטוריונים כותבים שבמשך עשרות שנים במולדובה נמנעו מלהתמודד עם העבר הזה, משום שהוא קשה, רגיש, ולעיתים מערב שמות של תושבי המקום עצמו.

הרי עד היום יש בכפר אנשים שגרים בבתים שפעם היו שייכים ליהודים. אילו רק רצו, היה להם די זמן לחפש את סיפור מאחורי כל בית.

אפילו בהולנד יש בתים שלפני כל דלת הונחה על המדרכה אבן עם שלט מברזל: פה גרו אז אלו ואלו. לא שההולנדים היו טובים יותר, אבל לפחות מה שקרה למאה אלף יהודי הולנד נמצא היטב בזיכרון הציבורי נושא שעליו אני מדבר בפרק אחר. ולכן, כשאני מספר את מה שקרה בוולינטירי, איני מספר רק סיפור משפחתי. אני מציב את הכפר הקטן הזה בתוך המפה הרחבה של השואה בבסרביה שואה שנעשתה בכדורים, בשדות, ליד בתים כמו הבית של סבא דב וסבתא שרה.

חזרה לוולינטירי

סבא לא היה יהודון קומוניסטי

את סבא דב לא ממש הכרתי. היתה תמונה בסלון אבל הוא היה שייך לעולם שהיה מעבר לערפל כבד.

"חזרה לוולינטירי" התחיל בשנת 2017. לא כפרויקט, לא כספר, ואפילו לא כתוכנית ברורה. זה התחיל כמסע קטן

ב-2017 כתבתי משפטים מקוטעים, צילמתי אבנים ודרכים, וניסיתי ללכוד משהו שלא ידעתי עדיין איך לקרוא לו. רק אחרי שנים הבנתי: ניסיתי לגעת בערפל ולחזור לוולינטירי שלפני 1941.

וולינטירי הוא כפר בדרום מולדובה, שמחזיק בתוכו היסטוריה שלא סופרה. הכפר אינו מיוחד ביופיו או בעושרו. שדות הם שדות, אנשים הם אנשים, ואותו מרחב פתוח שמאפיין את מזרח אירופה כולה. האנשים נחמדים ומכניסי אורחים. אבל מעל הכפר מרחף משהו אחר: ערפל כבד של זיכרון שלא סופר, של חיים שנמחקו, של שקט שנולד בשנת 1941.

רבים מתושבי הכפר היום אינם יודעים שהייתה שם פעם קהילה יהודית. הם לא יודעים שבכפר עמד בית כנסת קטן מעץ. לא יודעים שהיו חנויות, בתי מלאכה, אורוות וחיי יום-יום מלאים, כמו בכל קהילה יהודית במזרח אירופה.

והם גם לא יודעים שבתוך שבועות ספורים בקיץ 1941 נעלמו מן הכפר יותר מארבע-מאות נפשות. הערפל הזה אינו אשמתם. איך יידעו? מי ילמד אותם? מי יספר להם?

בכפרים של מזרח אירופה הזיכרון לא עבר דרך ספרים, אלא מפה לאוזן. וכאשר כל מי שיכול היה לספר נרצח, והדור שאחריו שתק לא נשאר מי שיעביר את הסיפור. הזיכרון התפוגג, והערפל תפס את מקומו.

משהו בי דוחף אותי לחזור לשם. אולי מפני שאני בן לניצולים, אולי משום שבני איתמר איננו, ואולי מפני שהזיכרון המשפחתי הוא מהדברים הבודדים שאי אפשר לגנוב או להחרים. לא כדי לחפש אשמים, ולא כדי לדרוש דין וחשבון, אלא כדי להחזיר קול למי שאיבדו אותו.

זהו פרולוג לספר שאינו מבקש לכתוב היסטוריה רשמית ואינו כתב אישום. אני לא היסטוריון. אני איש סיפורים. אני מצייר במילים מתוך עדותה של אמא שלי, מתוך סיפורי הדודים והזקנים, ומתוך הדרך עצמה הכפרים, השדות, האבק והשקט הכבד שנשאר שם עד היום.

אני מאמין שלכל דור יש שליחות קטנה. לא גבורה ולא דרמה, אלא אחריות פשוטה להעביר את מה שהיה. הספר הזה הוא חלק מהאחריות שלי. הערפל לא יתפזר מעצמו. מישהו צריך לעמוד מולו ולומר: אני רואה אותך. אני יודע מה אתה מסתיר. ואני כאן כדי לספר.

אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהנה. "הפתגם העתיק הזה, המופיע בירמיהו ל"א וביחזקאל י"ח, מדבר על כאב שעובר מדור לדור: האבות טעמו את החמיצות, והבנים הם שחשו את עקצוץ השיניים.

אבל הנביאים כבר הזהירו. כל אדם נושא באחריות על מעשיו בלבד. גם אם ההיסטוריה מטילה צל כבד על הדורות הבאים, אין זה עונשם של הבנים; זהו רק זיכרון שנשאר תלוי באוויר, מחפש מי שייתן לו קול. מולדובה תמיד הייתה מקום בין הסדן לפטיש. פיסת אדמה שחולקה שוב ושוב, שאיש לא שאל אותה לאן היא רוצה להשתייך. אינני חש טענה כלפי האנשים החיים שם היום. הם לא היו שם ב-1941, לא הם קיבלו את ההחלטות, ולא על כתפיהם מונחת האחריות. הם עסוקים בחייהם, ובמולדובה החיים ממילא אינם קלים.

ובכל זאת — עצם העובדה שהסכימו להציב מצבה לזכר יהודי וולינטירי אומרת דבר-מה על לבם.

לסדרת המאמרים הראשונה קראתי "לוולינטירי באהבה". כך רציתי לפתוח: לא באשמה ולא בכעס, אלא בתנועה שקטה של יד מושטת — מחווה אל מקום שאיש מבני דור אמי, העולים לארץ ישראל, לא העז להביט אליו שוב.

עד כדי כך היו עמוקים ההלם, הכאב, והשתיקה.

חזרה לוולינטירי

בשנת 2017 הגעתי לראשונה אל וולינטירי שבדרום מולדובה, יחד עם ז'נט, אשתי. היה משהו כמעט סמלי בדרך שבה דרכנו על אדמת הכפר — כאילו אני פותח שער שננעל שמונים שנה ולא נמצא מי שייזום את פתיחתו.

עד כמה שידעתי אז, איש מבני גורדוניה שעלה לארץ בשנות השלושים לא שב לפה מאז נפילת מסך הברזל ב-1991. אנשים חזרו לפולין, סגרו מעגלים, פגשו חברי ילדות. אבל לא לכאן. לא אל הדרום הנשכח של מולדובה.

אבא שלי, למשל, לא הסכים מעולם לשוב לירוסלב, עיר הולדתו. אפילו לא לביקור קצר. הכאב הישן נשאר סגור, כמו חדר שאיש אינו מעז לפתוח. את המסע לשם עשיתי אני, בשנת 2007, יחד עם ז'נט. וראיתי עד כמה עמוק היה הפצע. הרי ב-1939, כשהיה בן עשרים בלבד, נעקר מביתו ונזרק למרחבי סיביר. יש פצעים שהזמן אינו יודע לרפא.

אבל אל מולדובה לשם אף אחד לא חזר. לפחות לא מאלה שאני מכיר. איך בכלל מגיעים לכפר? במבט לאחור זה נראה פשוט: טיסה לקישינב, רכב שכור, כביש דרומה, ולבסוף דרך עפר. אבל הזמן העביר בי רעד. אולי בגלל הסיפורים שקראתי על שודדי דרכים, אולי בגלל משהו אחר, פנימי יותר.

מהולנד יצרתי קשר עם בחור מולדובני מהכנסייה הבפטיסטית. שאלתי אם יוכל לעזור. הוא השיב בחום וסיפר שאחותו גרה בכפר. היא לא ידעה כמעט דבר על היהודים שחיו כאן פעם, אבל מצאה משפחה אחת, והאישה שם סיפרה לה מה ששמעה מאמה בילדותה. רק אחר-כך הבנתי: היו הורים שסיפרו, והיו שהעלימו. כמו בכל מקום שנושא זיכרון כבד מדי.

באותו יום היה חם מאוד. דרך העפר הרחבה הובילה אותנו אל לב הכפר. נסעתי על עקבות הגלגלים של אלה שקדמו לי. כך לימדו אותי לנהוג בדרך עפר. הגענו בצהרי היום. הרחובות היו ריקים, דוממים כמעט.

היכן מתחילים? אינני יודע. הכול נראה כמו חלום: אני עומד בכפר שאמא שלי עזבה בשנת 1938, כפר שבמשך שנים היה בלתי-נגיש, כמעט אסור. ולמרות כל השנים, אני מצטער שלא הגעתי לכאן לפני שאמא נפטרה בשנת 2000.

פעם אפילו סיפרתי לה בחלום שהייתי בכפר וחיפשתי את הבית של סבא. אבל זה היה רק חלום. הסתובבנו מעט. אמא סיפרה תמיד על בית אבן בעל קירות עבים. על חלון רחב שעליו הייתה יושבת וקוראת ספרים. על עצי התפוחים שבחוץ. דברים קטנים, 'יומיומיים' שורשים של ילדות שנעקרו בבת אחת. בתחנת המשטרה הפנו אותנו אל מרכז הכפר, אל אתר הזיכרון לחללי הצבא האדום. עבור מי שגדל במערב, זה היה מפגש ראשוני עם עולם אחר לגמרי. עולם שנשמר בקפדנות, למרות הזמן.

אישה שעברה ברחוב סימנה לנו לבוא אחריה. כך נראה היה הכפר מקבל אותנו: בפתיחות, בנדיבות, באותה הכנסת אורחים שאמא תמיד תיארה. היא הזמינה אותנו לביתה. ישבנו ליד באר המים, שתינו קפה, ניסינו להבין את זה ללא שפה משותפת.

הבת הצעירה רצה לקרוא למורה לאנגלית. בחורה צעירה, שמעולם לא שמעה שגרו כאן יהודים. עבודה זו הייתה הפתעה לא פחות מאשר עבורי. בעל הבית, אדם מבוגר, שאל אם באתי לדרוש את הבית של סבא. כאילו ידע מראש למה הגענו. כששאלתי על בית הקברות, אמר שבשנות השישים הגיע מישהו ולקח את מה שנותר בו — והיום אין כלום.

רק הרבה יותר מאוחר הבנתי עד כמה טעון היה הנושא עבורם. הם שמעו סיפורים על יהודים שנלקחו לאודסה והוצאו להורג, ואני שלא ידעתי אז כמעט דבר. חשבתי שאני מגיע רק לחפש את הבית של סבא. הם היו בהלם, ובצדק.

המורה לאנגלית אמרה שתבדוק, אולי ואסילי המורה הוותיק להיסטוריה של הכפר שמע או יודע משהו על הבית של סבא שלי. בכמה מהבתים בכפר גרים כבר עשרות שנים אנשים שאינם יהודים, בבתים שהיו פעם של יהודים. בבנדרי הסמוכה, לא רחוק מכאן, חיו כ-8,000 יהודים; וגם ב-Căușeni-שגם היא לא רחוקה, התקיימו קהילות גדולות. אבל השנים עשו את שלהן, והזיכרונות על השווקים, על החנויות במרכז העיירה, כבר מזמן כוסו אבק.

חזרה לוולינטירי

אישה מהכפר סיפרה שאמא שלה סיפרה לה על אביה שהיה צריך ללמוד מעט יידיש, "שפת היהודים", כדי שיוכל לעשות איתם מסחר. ובתו של דודתה של אמא שלי מספרת שזוכרת, כילדה, את הגברים של הקהילה היהודית מעמיסים עגלות עמוסות סחורה ויוצאים לשווקים המקומיים, כמו שהיה נהוג אז, בביטחון של מי שמכיר את הדרך ואת אנשיה.

ושוב, אני מבין שהמורה צריכה לברר. עברו כל כך הרבה שנים. ופתאום, באמצע יום חם אחד, מופיעים בכפר דב אבנון ואשתו ז'נט, ומתחילים לנער את אבק הזיכרון לפתוח מחדש את דלתות בתי היהודים, לשאול מה קרה לרכוש, מי זוכר משהו, מי עוד שמע על אותם ימים. לא קל, ואולי לא נעים. אבל כמו תמיד בחיים לפעמים תיקון קטן בבית לא מזיק; לפעמים הוא ממש נחוץ.

באת לדרוש את הבית של סבא?" אני זוכר שוב את שאלתו של בעל הבית, שהגיש לנו ברוחב לב כוס מים וקפה. רכוש לא מחזיר את העבר. אני לא באתי לקחת משהו. באתי לחפש את העולם שהיה לפני הכול. את האנשים, את הצלילים, את הריחות. את מה שנשאר מאחורי הרכוש ושאין לו תחליף. אנחנו נפרדים אחרי השיחה הראשונה. היא תבדוק, תברר

סיפור אחד ליווה אותי מהרגע הראשון שבו דרכתי בוולינטירי. סיפור פשוט, כמעט לחש אבל כזה שמסביר יותר מכל ספר היסטוריה מה באמת קרה לזיכרון היהודי בדרום מולדובה. את הסיפור מספרת הבת של מנהל בית הספר המקומי בתקופת השלטון הסובייטי. אחרי שהתחלתי לפרסם כתבות בקבוצת הפייס בוק של הכפר היא פונה אלי עם השאלה "היכן היהודים שהיו בכפר" בהתחלה לא ידעתי אם זאת בדיחה או אם אכן היא לא יודעת. נוצר קשר היא כבר שנים גרה ברוסיה מורה לרוסית.

כל אדם עם הדעות שלו ועד היום העבר ההיסטורי במולדובה לא פשוט. אנחנו מדברים גם על מי שהאחראי על הפלת המטוס המלאזי ועוד. בעת פרוץ המלחמה הקשר נותק. אני חייב לומר שהיא היתה בהתחלה בין היחידים שיצרה קשר איתי. היא מכירה רבים מהאנשים ונוצר גם וויכוח וממנה למדתי שכפרים כמו וולינטירי נקראים לפעמים בין תנמכי המשטר הרוסי לבין אלו ששואפים להיות חלק מהאיחוד האירופאי.

היא זאת שסיפרה לי על וואסלי המורה להיסטוריה שהיה לוחש בין השורות על תשכחו את היהודים. היא הוסיפה וסיפרה לי שבזמן השלטון הסובייטי היתה מצבה קטנה לזכר היהודים. במקביל היא סיפרה שבעלי החנות בכפר היו יהודים שידעו תמיד להביא סחורה בזמן. משהו בדבריה אמר שהתקופה ההיא לא היתה כל כך גרועה. ראש הכפר איגור שהיה לפעמים חלק מהשיחה הוסיף "דב היא לא מספרת על הבניין הזה והזה ששמה היה מרתף החקירות ואולי גם העינויים של המשטרה החשאית. לאמת תמיד יש שני צדדים. במקרה הנושא קרוב אלי בגלל איתמר אבל אני באתי לכפר לחפש את הבית של סבא.

כל כפר יש דמות אחת שפניה אינן נשכחות, גם אם לא הופיעו בשום עיתון או ספר. בוולינטירי זו הייתה דמותו של ואסילי מורה להיסטוריה, איש פשוט, שקט, שהכיר את הכפר יותר טוב משידע להסביר. הוא היה בן של איכרים, גדל בין שדות חמניות ודרך עפר, אבל נשא על גבו ידע שאיש לא העז להעלות בכתב. ואסילי לימד היסטוריה כמעט ארבעים שנה, אבל רוב הזמן היה עליו ללמד רק את "ההיסטוריה המותרת".

בבתי הספר של ברית-המועצות, ההיסטוריה הייתה מלאכה מסוכנת. היא נכתבה מלמעלה, נקבעה על ידי ועדות ומפלגות, לא על ידי מי שראה בעיניים. בספרי הלימוד הופיעו שמות של גנרלים, מהפכות, סיסמאות אדומות. אבל לא הופיעו שמות כמו קוסוי, פישר, שפירא, גרשוביץ, אברמוביץ'. לא הופיעו בתי האבן שנעזבו, ולא עקבות הילדים שנעלמו בקיץ של 1941.

ואסילי ידע הכול. הוא ידע, למשל, היכן עמד בית הכנסת הישן הוא אולי ידע איפה גר החייט היהודי שמדדו ממנו חיילים רומנים מכנסיים. הוא ידע מי היו הילדים שלא שבו מבית הספר ביום שהצבא הרומני והגרמני נכנסו. אבל אסור היה לו לומר.

חזרה לוולניטירי

בשיעורים הוא היה עומד מול הכיתה, ידיו משולבות מאחורי הגב, ומקריא מתוך הספרים שהונחו לפניו ספרים שהם עצמם היו סוג של שתיקה. הוא ידע שההיסטוריה האמיתית לא נמצאת באותיות הדפוס אלא במבט של האנשים, ברמזים שלא נכתבים.

לפעמים, כשאחד התלמידים היה מרים יד ושואל בפשטות: "ואסילי איבנוביץ', מי גר כאן לפני המלחמה?" היו עיניו של ואסילי מצטמצמות רגע קטן, ממש כמו אדם שמנגן בתוכו צליל שאסור להשמיע בפומבי. הוא היה מביט סביב נזהר. קירות הכיתה היו דקים. הכול נרשם. הכול יכל להפוך לבעיה. ואז היה מתכופף מעט, מתקרב אל הילד ואומר בקול שאיש כמעט לא שמע: "אל תשכחו את היהודים".

שלוש מילים בלבד. לא נאום. לא שיעור. לא מסמך.

לחישה מסורת שבעל־פה, שנמסרת כמו שמדליקים גפרור קטן בחשכה רבה. והתלמידים, חלקם ילדים פשוטים של איכרים, לא הבינו הכול. אבל אולי זכרו את המשפט. זכרו שהיה משהו שאסור לדבר עליו. שקיימת אמת שלא מצאה את הדרך לשום ספר. בשנות התשעים, לאחר נפילת מסך הברזל, החלה מולדובה לפתוח אט־אט את הארכיונים. אבל וולניטירי כמו כפרים רבים אחרים נשאר מאחור, עטוף בשכבה עבה של שכחה. אנשים עסקו בהישרדות, לא בהיסטוריה. היכן שהמדינה לא לימדה נשארו הלחישות.

ואולי משום כך, בכל פעם שאנשים עומדים בטקס ההזכרה ליד המצבה שהקמנו בכפר, אני שומע שוב את המשפט הזה. לפעמים אומרים אותו ילדים, לפעמים נשים מבוגרות, לפעמים גברים שהשיער שלהם כבר לבן:

“אמא אמרה...”

“מאמא סיפרה...”

ברומנית רכה, כמעט שירתית:

Mama a zis... Mama a spus...

כך עוברת האמת מדור לדור במקום שאין בו ספרים על השואה ואין היסטוריונים מקומיים שהעמיקו בחקר. האמהות, הסבתות, הן שנשארו את הזיכרון. לא תמיד ידעו הכול, אבל ידעו שהיו כאן יהודים ושקרה להם משהו שאסור לשכוח.

אני לא יודע אם ואסילי עצמו זכה לראות אתה מצבה בכפר. אבל בכל זאת אני חייב להזכיר אותו. יש שאומרים שלא היה מורה אחר שלימד כל כך מעט ובכל זאת לימד כל כך הרבה. הוא לימד שההיסטוריה אמיתית לא נכתבת רק בארכיונים. היא נמצאת בלבם של האנשים הפשוטים, אלה שאומרים:

“אמא אמרה... כך היה.”

“אל תשכחו את היהודים.” לא בקול גדול. לא בכעס. רק בקול של אדם אחד, שהבין שהשתיקה מסוכנת יותר מכל איסור.

עבר זמן־מה עד שויקטוריה, המורה לאנגלית של הכפר, חזרה אליי. היא דיברה עם ואסילי, המורה להיסטוריה איש מבוגר שהיה לו חבר שעבר לרומניה. כששמע את שם המשפחה שלי, הוא עצר לרגע, ואז אמר בשקט: “כן... אני זוכר אותו. אדם צנוע. אהבו אותו בכפר.” עבורי זה היה קול הבוקע מתוך שכבת ערפל עבה שאופפת את וולניטירי כבר שמונים שנה. הוא ידע לומר היכן עמד הבית והיכן היה בית הכנסת, אבל כשביקשתי תמונה השתררה שתיקה. והקשר פשוט נותק. אני מכיר היטב את השתיקה הזאת. בכל כפר קטן כאן בהולנד או בבסרביה הסיפורים עוברים מדור לדור. יודעים מי עמד לצד מי, מי הלשין, מי נעלם. הסיפורים האלה חזקים יותר מכל ארכיון. ומי שרוצה לא לדעת פשוט לא שואל.

חלפו כמה שנים מאז ביקורי הראשון בוולניטירי בשנת 2017. בינתיים באה תקופת הקורונה, פרצה המלחמה בין רוסיה לאוקראינה, והמצב הכלכלי לא תמיד איפשר את הנסיעה הזאת בחזרה לכפר. גם החיים האישיים משכו אותי

חזרה לוולנטירי

למקומות אחרים: אבא, בישראל, כבר היה בן 104, ואת רוב זמני הקדשתי לביקורים אצלו עד לרגע שבו נפטר בשנת 2023. ובכל זאת, למרות המרחק והזמן, בכל השנים האלה אני ממשיך לשאת את וולנטירי איתי.

הקשר עם ויקטוריה, המורה לאנגלית, חודש כמעט במקרה. ובתוך שיחה פשוטה היא סיפרה שהחל שינוי במשרד החינוך: תוכנית הלימודים במולדובה עודכנה, ולראשונה הונח על המורים ללמד את תלמידי הכפר על היהודים שחיו שם על קהילה שנעלמה, על אנשים שלא זכו לקבר, על שכנים שכבר אין מי שיזכור אותם. ואז היא שלחה לי תמונות. ראיתי כיתה קטנה, לוח שחור, ילדים בעמידה. ויקטוריה מצביעה על מפה, ועל הקיר תלוי דף מודפס עם אחד הסיפורים שהעליתי לאתר שלי.

הם לא קראו על יהודי וולנטירי בספר היסטוריה כללי וקר; הם למדו עליהם מהסיפורים שאני אספתי, מהשמות שאני ניסיתי להחזיר לעולם. לראות את זה היה כמו לנשום אוויר חדש. לא עוד שתיקה, לא עוד הדחקה. ילדים מקשיבים. ילדים שואלים שאלות. ילדים שיודעים שהיו כאן פעם אנשים, משפחות, בתים, חיים.

ויקטוריה כתבה שהם יצאו יחד אל המצבה שהקמנו אבן אחת בכפר שלם, אבל אבן שנותנת מקום למי שלא קיבל מקום. תלמידים עומדים מולה, מצמידים עיניים לשמות החרוטים. אלה לא ילדי הקהילה היהודית אין כאלה יותר אבל הם עומדים במקומם. לפעמים די בזה.

ולבסוף היא כתבה: "בפעם הבאה שתבוא, אני אראה לך בדיוק היכן עמד הבית של סבא שלך. הפעם לא תהיה שתיקה." הבטחה קטנה, פשוטה אבל בשבילי היא הייתה כמו לפתוח דלת שמישהו חשב שנעלה לנצח. אולי אין הרבה מה לראות שם, אולי רק עפר ועשב גבוה, אבל עצם העובדה שמישהי מהכפר מוכנה ללכת איתי עד המקום הזה, להראות, להצביע, לומר: כאן היה משהו זה כבר אומר שהכפר מתחיל לזכור.

והזיכרון, כמו השמן שטפטף פעם ממכש הדיזל של סבא, מתחיל תמיד בטיפה אחת. אחריה באות עוד. אבל אני רציתי לדעת מי היה סבא באמת. לא "יהודון קומוניסטי", לא הכינוי המשפיל "jidan comunist", שדבק ביהודים ברומניה ובמולדובה שלפני המלחמה.

סבא היה מכלול של אדמה וידיים, לא של תיאוריות. איש שהאמין בעמל הפשוט, בצעד המדוד, בריח השמן הטרי יותר מאשר בסיסמאות שהבטיחו מהפכות. דור של ביניים היה כבר לא חרדי כזקניו, אך עדיין יהודי ירא שמיים, המחכה לגאולה כמצווה עתיקה ולא כתנועה משיחית חדשה.

שורשיו נטועים היו עמוק באדמת וולנטירי. ואף-על-פי-כן, כמו שקורה לעיתים במקומות שתהומות ההיסטוריה פערו בהם חללים, נולדו סביב משפחתו סיפורים שלא היו ולא נבראו. שמעתי הערות מאנשי הכפר, כאילו היו היהודים זרים, אנשים שלא דיברו את השפה, אורחים לרגע. אבל האמת הפוכה: גם היום יש בכפר מי שסבורים שרק מי שנולד רומני ומנשק את ספי הכנסייה האורתודוקסית זו המתנשאת במרכז הכפר ככתר של אבן הוא בן המקום. הכנסייה עומדת שם, גאוותנית ויפה, כאילו לוחשת: ראו כמה אני גדולה. ומולה, כמעט חבוי בבושה שהוטלה עליו מבחוץ, עמד בית הכנסת הקטן. לעיתים רק צריף עץ, כי כך הותר. לא מפני שהיהודים לא רצו יותר אלא מפני שמישהו דאג שהם לא יוכלו לרצות.

אולי גם סבא חלם לצאת משם. רבים עשו זאת אז: יהודים שברחו מן הפוגרומים בדרום-מערב רוסיה ובקושינב, משנים של עוני וממחסור בקרקע, מן הגיוס הכפוי לצבא הצאר לשנות-דור שלמות. שערי העולם נפתחו לרגע ארצות הברית, קנדה, ארגנטינה, ארץ ישראל ורבים עברו בהם. בין שתי המלחמות התהדקו החבלים סביב יהודי בסרביה: שלטון רומני, אפליה, משפטים שאינם שווים, משבר כלכלי שכרסם בכל פינה.

וסבא? הוא נשאר. בן הכפר היה בבית ולא כזר, כפי שיש מי שאוהבים להציג זאת היום. הייתה לו שליחות פשוטה וברורה: לספק מזון ושמן חמניות. תפקיד קטן כביכול, אך כזה שהחיים של כפרים שלמים נשענו עליו. אהבו אותו. כיבדו אותו. ראו בו אחד משלהם, גם אם לא אמרו זאת בקול.

חזרה לוולינטירי

ולבסוף, דווקא מחמת היותו אדם של עשייה ואחריות, נגזר עליו גורל מר. ירייה אחת והכול נגמר. גופתו הושלכה בשדה ונשארה שם ימים אחדים, לא כי לא ידעו לקבור, אלא כדי שידעו כולם: כך ייעשה לאלה שהיו אחרים, גם אם היו טובים מכולם.

כשהנוער בכפר האמין ש"השחרור יבוא מרוסיה", שקומוניזם יבטיח שוויון וצדק, סבא היה כבר מבוגר מספיק לדעת שמשטרים חדשים אינם מבטיחים דבר, וחלומות גדולים עלולים להתרסק על גבם של אנשים פשוטים. מאחורי הבית עמד עסק משפחתי של מכונות שמן וקמח. בית המלאכה מחסן עץ, קירות טיח סדוקים, ובתוכו מכבש שמן גדול עם בורג פלדה ארוך ומנוע דיזל חד-בוכנתי. כשהמנוע היה מתחיל לפעול, הכפר כולו היה שומע את הטאק... טאק... טאק... צליל עמוק, כמעט מהפנט, כמו פעימות הלב של מכונה שהייתה חלק מחיי הכפר.

הבורג טחן את גרעיני החמניות בלחץ הולך וגובר, וריח זרעים כתושים התערבב בריח הדיזל. ומאותו פתח צר בתחתית המכבש טפטף השמן שמן צלול, נקי, שמן שכולם ידעו: "זה שמן טוב, זה שמן של היהודי ברקו חולין."

לאח של סבא הייתה תחנת קמח עם מנוע דיזל, גם היא בלב הכפר. וכמו בית המלאכה של סבא, גם זו הייתה תחנת כוח קטנה של החיים עצמם: הכפריים הביאו שקים של חיטה ושיפון, האבנים והגלגלים טחנו, והקמח ירד דרך מסננות בד, נקי, בהיר, מוכן ללחם של יום המחר. שתי המכונות שמן וקמח השתמשו באותם חלקי חילוף, באותן רצועות, באותם גלגלי שיניים. והמשפחה ידעה לתקן, להחליף, להתאים, לנסוע לעיר הגדולה להביא ברגים ורצועות חדשות. זה היה עסק משפחתי של ממש: מיומנות טכנית, אחריות גדולה, וחיים שלמים שנבנו סביב מתכת, דיזל, וחמניות. ואנשי הכפר ידעו להעריך זאת. הם סמכו עליהם. שמן וקמח הם לא מוצרי מותרות הם קיום.

והעסק המשפחתי סיפק אותם באיכות ובאמינות. וכאן מגיע המקום שבו הלב של אמא תמיד התכווץ. הנער ווסילי. נער כפר שסבא אסף מתחת לכנפיו. לימד אותו את המקצוע, לקח אותו לעיר, האכיל אותו, הכניס אותו כמעט כמו בן. וכשבאו הגרמנים דווקא הוא היה זה שהסגיר את סבא. בשנת 1944, כשבת-דודה של אמא חזרה לכפר ושאלה מה קרה, ווסילי רק בכה ואמר שהיה שיכור. אבל את הבית הוא כבר לקח. גר בו עד זקנה, כאילו כך נגזר. דמעות? כן. אבל חרטה לא הייתה שם. רק שקט כבד וניסיון להשכיח.

וסבא? הוא לא היה קומוניסט ולא "יהודון". הוא היה אדם של עבודה נקייה, אדם שהאמין שהעולם נבנה מטיפה של שמן טוב, מקמח נקי, וממילה ישרה שמחזיקה מעמד יותר מכל משטר. וכשאני חוזר היום לוולינטירי במחשבות אני חולם למצוא את המקום שבו עמדו שתי המכונות: זו שטחנה את החמניות, וזו שטחנה את החיטה. שתי פעימות הלב של משפחה אחת, ושל כפר שלם שלא תמיד ידע להעריך מה היה לו.

כפי שכבר ציינתי, חזרה לוולינטירי היא כמו פסיפס, כמו תשבץ שחלקיו מפוזרים בין זיכרונות של אנשים, בתים, ומילים שאנשים אומרים כמעט בלחש.

עד היום ישנן משפחות בוולינטירי שגרות בבתיים שהיו שייכים ליהודים. בתים גדולים שנותרו אחרי שהמשפחות ברחו או נרצחו. אחד התושבים אמר לי פעם: "אבא שלי קנה את הבית, מיהודי בשם אברהם. אם תגיע פעם, אראה לך את המקום." ההבטחה הזאת עמדה באוויר, והצטרפה לעדויות אחרות שקיבלתי מהמשפחה שעזבה את הכפר וברחה אל מעמקי אוזבקיסטן בזמן המלחמה. מישקה, בעלה של קרובת משפחה, סיפר לי שזו תמיד הייתה אותה השיטה:

הגרמנים הגיעו כשהם כבר מודעים היטב למקום ולמי שחי בו. הם איפשרו למשתפי הפעולה המקומיים לקבץ מידע, להכין רשימות של יהודים מתוך בתי הכנסת, ובמקביל להתחיל לחשוך ברכוש, לראות מי ייקח מה, מי ייכנס לאיזה בית.

יש מיתוסים שנולדו ממקום של פחד או בורות, ויש כאלה שהפכו לכלי נשק. אחד מהם הוא המשפט שחוזר שוב ושוב: "היהודים לא יודעים לעבוד." מפעם לפעם אני עדיין נתקל בו. במאמרי שטנה, בהערות רשלניות ברשת, או בזיכרונות של אנשים שהאמינו באמת ובתמים שזה כך.

חזרה לוולינטירי

אבל כשאני חושב על סבא שלי, על אחיו, ועל עוד דורות רבים של יהודים שחיו בבסרביה המיתוס הזה מתפורר מעצמו. העבודה הייתה זהות בכפרים כמו וולינטירי, היהודי לא היה אורח־חיים; הוא היה חלק מהתשתית של המקום. הטוחן היהודי, בעל בית השמן, הנפח, הסוחר, מתקן המכונות כולם היו חלק בלתי־נפרד מהחיים הכפריים. הם קמו עם שחר, שמעו את מנוע הדיזל מתחיל לחרוק, וידעו שעוד יום ארוך מתחיל.

כך היה אצלנו במשפחה: האחד הפעיל טחנת קמח, האחר כבש שמן חמניות, ושניהם חלקו ביניהם חלקי חילוף, רצועות, ידע. עסק משפחתי, כן אבל גם עמוד שדרה של כפר שלם. פער שנולד מהשכלה, לא מהעצלות הילד היהודי למד לקרוא ולכתוב עוד לפני שהכיר את ריח התבואה. עברית, יידיש, רוסית, חשבון מילים ומספרים היו תמיד הבסיס. לעומתם, רבים מהילדים הנוצרים יעבדו בשדה כבר מגיל צעיר והספיקו ללמוד רק מעט, אם בכלל. זה לא יצר עליונות אלא אחריות.

מי שיודע לקרוא חוזה, יודע גם להזהיר אדם אחר מפני טעות. בכפר כמה יהודים הם עורכי דין. מי שיודע חשבון, יכול לעזור לשכן לנהל את ענייניו. בכפר כמה יהודים הם רואי חשבונות. וכך נהפך היהודי לדמות של יוזמה, ידע, תנועה.

שני עולמות תחת אותם שמיים הנוצרים האורתודוקסים בכפר חלקם חיו בתוך מחזוריות הטבע: זריעה, קציר, שמש, גשם. הם הסתמכו על חסדי האל, על מסורת, על גורל שאי אפשר לשנות. עבורם הכומר יודע כמעט הכל ואילו היהודי כבר במעמד הר סיני אמר "נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע" מופיע בתורה בספר שמות פרק כ"ד – כלומר היהודי קודם חושב על עשיה ופחות מקשיב. היהודים חיו אחרת. הם האמינו בעבודה, בלקיחת אחריות, ובמאמץ אנושי שמזמין משמיי את הברכה. "עשה ולא תסמוך על הנס" – לא רק פסוק, אלא אורח חיים. גם בין היהודים היה הרבה עוני וחוסר השכלה לפעמים אבל הכוון היה שונה.

ובוולינטירי, כמו בכל מקום, ההבדל הזה היה ברור: האיכר ממתין לגשם, היהודי מנסה לבנות תעלה. כוחו של הקהל יש משפט אחד שהחזיק קהילות שלמות במשך מאות שנים: "כל ישראל ערבים זה לזה." זה לא היה סיסמה; זו הייתה שיטה של חיים. הבנק המודרני, לפעמים רק קופסה מעץ מאחורי ארון הקודש, היה מאין בנק פנימי: ממנו קנו עגלה, תיקנו גג, התחילו עסק. לא היית לבד לעולם. אם נפלת, מישהו הרים. אם נזקקת, מישהו מצא דרך. הנוצרים חיו בתוך משפחה. היהודים בתוך קהילה.

העין הרואה והעין שמבקשת לא לראות. בכפרים רבים שררה קנאה סמויה היהודי ידע להשיג סחורה, ידע לנהל חשבונות, ידע לתקן מנוע, וידע לדבר עם העולם שמחוץ לכפר. האיכר ראה בזה לפעמים יתרון בלתי־הוגן, אף שלא היה בו דבר מלבד לימוד ועבודה. פעם אמרה לי אישה מבוגרת ווולינטירי: "בתקופת הרוסים חנות המזון הייתה בידי יהודים. הם תמיד מצאו מה למכור." כך היה לא משום שהיו עשירים, אלא משום שידעו לבנות קשרים ולהפעיל מערכות.

כאשר הכל התמוטט ואז הגיעה 1941, והאמת התהפכה על פניה. שנה שהצטברה במשך שנים הפכה להצדקה לביזה, להשתלטות על בתים, להחרמת טחנות, לגירוש ורצח. הכלכלה היהודית שהייתה חלק מנשמת הכפר נעלמה בן־לילה. לאחר המלחמה חזרו אנשים לבתיהם, אך משהו בסיסי נשבר. כפרים כמו וולינטירי איבדו את מנוע הידע, את היכולת ליזום, את התיווך בין הכפר לעיר. דורות של מלאכה, מסחר, מומחיות פשוט נעלמו.

והיום דממה שמספרת הכל ווולינטירי של המאה ה־21 הוא כפר ללא חנות, ללא תעשייה, לעיתים ללא כביש. יש אולי כנסייה רחבה ומסורת מפוארת אבל אין את התשתית הכלכלית שהחזיקה את הכפר בחיים. וזה, אולי, הזיכרון הכואב ביותר: לא רק האנשים נעלמו גם המערכת כולה. מיתוס מתפורר לכן, כאשר מישהו חוזר ואומר ש"היהודים לא יודעים לעבוד", אפשר רק לחייך בעצב. העובדות מספרות סיפור אחר: היהודים היו המנוע, השמן והמנגנון. וכשהם נעלמו – העולם הקטן שסביבם נעצר.

יהדות בסרביה שבין שתי מלחמות העולם הייתה אריג דק ועדין, שבו נשזרו חיי עבודה, מסורת, עוני, אמונה עמוקה ותקווה זהירה. אבל בתוך כל זה הלך ונפער פער פער שלא היה רק בין צעיר למבוגר, אלא בין שני עולמות.

חזרה לוולונטירי

הדור המבוגר, דור הסבים, נשען על מה שהכיר: בית הכנסת, המלאכה, האדמה, המחזוריות של השנה החקלאית, והאמונה שהעולם, למרות קשיו, יציב מספיק כדי שלא יתהפך מחר בבוקר. הם האמינו שהאדם צריך להיאחז במקום שבו נולד, שאם רק יעבוד ביושר, אלוהים והשכנים ייקחו אותו בחשבון. כך היה גם במשפחתנו.

סבא של אמא איש דתי, כמעט חרדי. ידע עולם של פדיון כפרות, של שבתות קפואות בחורף, ושל בית יהודי שבו הכל נאמר בלחש של יראת שמיים. הוא לא ביקש יותר ממה שיש: בית, פרנסה, שקט. הבן שלו אבא של אמא כבר חי בעולם אחר. פחות נוקשה מבחינה דתית, יותר פתוח לרעיונות חדשים, נוגע במודרנה שבאה מעבר לנהר, מקיישניב, מיאסי, אפילו מרחוק יותר. הוא הבין שהמסורת צריכה מקום, אבל גם שהחיים זורמים הלאה, ושאינן טעם לעמוד מולם בגב כפוף. ואז הגיעו הילדים — דור אמא שלי. זה היה דור שנולד עם קביים לא קביים לרגליים, אלא קביים לזהות. הם גדלו בין שני עולמות: המסורת היהודית שעליה שמרו הסבים, והאופק החדש שפתחו הדיבורים על מהפכה, ציונות, עבודה עברית, שוויון, חלוציות.

תנועות הנוער הגיעו אליהם כמו רוח רעננה. בכפרים ובעיירות של בסרביה החלו צעירים להצטרף ל"גורדוניה", תנועה שדיברה על עבודה, על אחריות, על בנייה עצמית. היא הייתה פחות אידיאולוגית מהמפלגות הגדולות, אבל הייתה בה משיכה חזקה: היא דיברה על עתיד. אמא שלי הצטרפה לגורדוניה. גם אחיה הגדול אברהם לא בגלל מרד אלא בגלל התחושה שחיי הכפר נעשו צרים, שהאנטישמיות גוברת, שאין להם מקום בעולם שנחסם עוד ועוד בפני יהודים.

אבא שהיה אדם פתוח לא התנגד. הוא גם איפשר להם ללמוד עברית. הוא ראה בנוער רצון לעוף, ואולי גם הבין שאין להם אופק בבסרביה. הוא איפשר להם ללכת לפגישות, לקחת חלק בהרצאות, לחלום על קיבוץ בארץ ישראל. אמא עלתה לארץ ב-1938 לקיבוץ חניתה. היה לה אפילו חבר ולאחר מכן בעל שנפל בקרב בשנת 1944 באטליה במסגרת הבריגדה היהודית.

וסבא? הוא נשאר. יחד עם סבתא שרה יהודה וחייה. לא מתוך עיוורון. לא מתוך תמימות. פשוט משום שהיה כבר קשור לכל מה שהחזיק אותו: בית המלאכה, העבודה עם הדיזל, הילדים הקטנים שעדיין הסתובבו סביב המטבח, והאמונה שהכפר, על כל מאבקיו, הוא המקום שבו חי אדם את חייו. זה היה לב הפער: דור אחד שמכיר את העולם כפי שהוא ודור אחר שמאמין שהעולם יכול להיות אחר. הקרע הזה לא היה רק אצלנו. הוא היה כמעט בכל משפחה יהודית בבסרביה. הצעירים רצו קדימה, המבוגרים ניסו לשמור על מה שיש, וההיסטוריה כמו כוח ענק ובלתי נראה משכה את כולם למקומות שהם לא דמיינו.

הורים וילדים, מסורת וחלוציות, בית קבוע מול דרך פתוחה: שני עולמות שהתקיימו זה לצד זה, עד שהמלחמה טשטשה את שניהם.

חזרה לוולינטירי

הנוער היהודי וכד של שמן

בשנת 1941 חיו בוולינטירי כ-6,400 בני אדם. זה כבר לא היה כפר קטן שבו כולם הכירו כל אדם, אבל הוא עדיין היה מקום שבו שמועה עברה מבית לבית, ושבו היה קשה מאוד להסתיר דבר לאורך זמן.

בכפר חיו אז כ-400 יהודים. אמא סיפרה שתמיד היו להם מספיק אנשים למניין. כלומר, בבית הכנסת נדרשים לפחות עשרה גברים יהודים כדי לקיים תפילה בציבור. בית הכנסת היה בנוי מעץ, מכיוון שליהודים לא הותר להקים מבנה אבן.

לסבא שלי היה בית חרושת קטן לשמן. מעדות ששמעתי מאדם שהכיר אותו בילדותו, סבא היה אדם מוכר ואהוב על הבריות. הוא ידע את רזי הפקת השמן מגרעיני חמניות. אני מניח שהוא גם נהג בהגינות ונתן לאיכרים תמורה נאותה בעבור היבול שהביאו אליו.

אמא סיפרה שהם לא היו עשירים, אבל גם לא היה חסר להם דבר. בתי היהודים עמדו במרכז הכפר והתבלטו בין שאר הבתים. לכך נשארה עדות חיה עד היום: יש בוולינטירי אנשים שעדיין מתגוררים בבתים שהיו שייכים במקור למשפחות יהודיות.

כשאני כותב על אמא שלי ועל השנים שלפני 1941, אני מתחיל בכוונה מהחיים, לא מהמוות. יש אנשים שאומרים: זה היה מזמן. אחרים זוכרים רק את הסבל, כאילו לא היו חיים לפני מה שקרה אבל "חזרה לוולינטירי" לא נכתב רק על ההשמדה. זה מכתב פתוח, בעיקר לצעירים, כדי להזכיר שהיו כאן אנשים שחיו באמת. הם למדו, עבדו, התאהבו, חלמו על עתיד.

היהודים שמרו על הזהות שלהם, גם אם לא היו חלק מהחברה הנוצרית בכפר. אבל להיות שונה זה לא פשע, וזהות היא לא סיבה לשנאה. מה שקרה אחר כך לא היה גורל. זו הייתה בחירה של בני אדם. בשנת 1941 זה הגיע לשיא – גם בוולינטירי וגם בכל האזור. את הסיפור הזה אי אפשר להתחיל מהסוף. לכן הוא מתחיל כאן.

יש האומרים שהנוער היהודי באותם ימים היה קומוניסטי. אבל אמא שלי לא הייתה קומוניסטית. היא הייתה נערה יהודייה שחיפשה דרך אחרת ועתיד אחר. להיות יהודי בכפר וולינטירי לא היה קל, ובוודאי לא כאשר הרוחות החלו לנשוב והאדמה השחורה התחילה לבעור. הזהות הלאומית שסביבה הוגדרה במידה רבה כנוצרית, והיהודי סומן כזר. הוא יכול היה להיות בכפר, לעבוד בו ולתרום לכלכלתו, אבל עדיין לא היה חלק מלא מן ה"אנחנו".

מן הצד השני, מעבר לגבול הסובייטי, בשנת 1941 דיברו על שוויון. על חברה חדשה שבה לא יהיו עוד הבדלים בין יהודי לנוצרי, בין עשיר לעני ובין בני הלאומים השונים. לצעיר יהודי שחי כל חייו כזר, המילים האלה נשמעו בוודאי כהבטחה גדולה. לכן אין זה מפתיע שחלק מן הנוער היהודי נמשך אל הקומוניזם. לא תמיד מפני ששנא את הדת, אלא מפני שקיווה לעולם שבו לא ישנאו אותו בגלל היותו יהודי.

אבל המציאות בצד הסובייטי הייתה שונה מאוד מן ההבטחה. תחת שלטונו של סטלין נהרסו ונסגרו אלפי כנסיות. כמרים, נזירים ומאמינים נשלחו לבתי סוהר ולמחנות עבודה, ורבים מהם הוצאו להורג. גם בתי כנסת נסגרו, רבנים נרדפו והחיים היהודיים דוכאו. המשטר הבטיח לשחרר את האדם מן השנאה הדתית, אך במקום חירות הוא הקים שלטון של פחד.

על הפשעים האלה צריך לדבר. אין צורך להסתיר אותם ואין צורך להקטין אותם. יש המכנים אותם בשם "השוואה האדומה". אבל לעיתים משתמשים בביטוי הזה לא רק כדי לתאר את פשעי הקומוניזם, אלא כדי להעמיד אותם מול שואת היהודים, כאילו החשבון מתאזן: אתם סבלתם מן הנאצים, אבל אנחנו סבלנו מן הקומוניסטים.

ואז מופיעה שוב ההאשמה הישנה: היהודים הביאו את הקומוניזם, היהודים עמדו מאחורי המהפכה, ולכן היהודים אשמים גם בפשעי של סטלין. כאילו אמא שלי, או היהודים שחיו בוולינטירי, נשאו באחריות למה שנעשה בכנסיות וברחבי ברית המועצות.

חזרה לוולונטירי

האשמה זו נשענה גם על "הפרוטוקולים של זקני ציון" זיוף אנטישמי שהציג את היהודים כאילו הם מתכננים להשתלט על העולם. השקר היה מוכן עוד לפני שהמציאות התרחשה. כל שנותר היה להתאים אותו לזמן החדש: פעם היהודי הואשם בהריגת ישו, אחר כך בשליטה בכסף, ועכשיו הוא נעשה גם האחראי לקומוניזם.

אפשר וצריך לדבר על פשעיו של סטלין. אבל אי־אפשר להפוך את קורבנות השנאה לאשמים בפשעיו של משטר שלא הם הקימו ושלא שלטו בו.

ההבחנה ההיסטורית כאן חשובה: רדיפת הדת בברית המועצות הייתה אמיתית ורצחנית, אבל הטענה שהיהודים אחראים לבולשביזם היא תאוריית קשר אנטישמית. גם "הפרוטוקולים של זקני ציון" הוכחו מזמן כזיוף.

תנועות הנוער היהודיות.

וולונטירי גם בשנת 2026 מביטים רבים מצעירי וולונטירי אל עולם הנמצא מחוץ לכפר. הם נוסעים לקישינב, לרומניה ולמדינות אחרות באירופה כדי ללמוד, לעבוד ולבנות לעצמם עתיד. הכפר נשאר מאחור, ולעיתים נשארים בו בעיקר ההורים והזקנים. הם מזכירים לי את הנוער היהודי של וולונטירי לפני כמעט מאה שנה. גם אמא שלי וחבריה חלמו על עולם גדול יותר מן הכפר שבו נולדו. אבל הסיבות היו שונות. הם לא חפשו, פרנסה והזדמנויות; במקום הראשון הם חיפשו מקום שבו לא יראו אותם בתור זרים. אלו תקופות שונות וסיפורים שונים, אך זה אותו מבט צעיר שמופנה אל הדרך העפר שיוצאת מן הכפר.

בת הדודה מספרת על הבית הפתוח של ההורים במרכז הכפר. בערבי שבת היו הצעירים מגיעים לשם, יושבים יחד ומדברים על הרעיונות הגדולים של תנועות הנוער היהודיות. אני מנסה לדמיין אותם: נערים ונערות בכפר קטן בבסרביה, אבל המחשבות שלהם כבר נמצאות הרחק מעבר לגבולותיו.

אמא השתייכה לתנועת גורדוניה. התנועה נוסדה בגליציה בשנות העשרים ונקראה על שמו של אהרן דוד גורדון. היא האמינה בעבודה עברית, בחיי קיבוץ, בעלייה לארץ ישראל ובבניית אדם יהודי הקשור מחדש לאדמה. לא רק לדבר על ארץ ישראל, אלא להתכונן לעלות אליה ולעבוד בה.

לצדה פעל השומר הצעיר, שנוסד בגליציה בשנת 1913. גם חבריו חלמו לעלות לארץ ולחיות בקיבוץ, אך התנועה הייתה סוציאליסטית יותר והושפעה גם מן המרקסיזם. גורדוניה העמידה במרכז את האדם, העבודה והקשר לאדמה; השומר הצעיר דיבר יותר על שוויון, שותפות ומהפכה חברתית.

מן הצד האחר עמדה בית"ר, שנוסדה בריגה בשנת 1923 בהנהגת זאב ז'בוטינסקי. היא הדגישה לאומיות יהודית, משמעת, הדר והגנה עצמית. אנשי בית"ר לא רצו להמתין עד שהעולם יסכים להעניק ליהודים מדינה. הם דרשו מן היהודי לעמוד זקוף ולהיאבק על זכותו לארץ משלו.

הייתה גם תנועת החלוץ, שהכינה צעירים לעלייה באמצעות הכשרה חקלאית ועבודה מעשית. לצדה פעלו תנועות נוספות, ובהן הנוער הציוני ותנועות ציוניות־דתיות. לא כולן חשבו אותו הדבר, ולעיתים הוויכוחים ביניהן היו חריפים. אבל כמעט כולן התחילו מאותה שאלה: האם יש לצעיר היהודי עתיד במקום שבו נולד?

הם לא היו לבד!

כשאני מסתובב בוולונטירי, אני יודע שכבר עבר זמן רב מאז, ובכל זאת אינני יכול למנוע מן הדמיון לדבר. אני רואה בעיני רוחי נוער יהודי בכל מקום. צעירים וצעירות שנפגשו, התווכחו, חלמו ודיברו על עולם גדול בהרבה מן הכפר שבו נולדו.

אמא סיפרה על החברות שהגיעו מאקרמן, על חברי הגרעין מאודסה ועל חברות שהגיעו אפילו מקאושן הסמוכה. הדרכים לא היו ממש דרכים, אבל היהודים התגוררו בדרך כלל בקרבת עורקי המסחר והתחבורה. הם אולי חיו בכפרים ובעיירות נפרדות, אך לא היו מנותקים זה מזה.

חזרה לוולינטירי

אל תחנת הרכבת הגיעו בסוס ובעגלה, ומשם נפתח לפנייהם העולם הגדול: מוולינטירי לקאושן, מקאושן לבנדר, ומשם לקישינב או לבלץ. מדרום הגיעו צעירים מאקרמן, ואחרים באו דרך בסראבסקה. כך נשמר הקשר בין הקהילות, בין המשפחות ובין תנועות הנוער. הרכבת לא רק חיברה בין מקומות; היא נשאה עמה חדשות, רעיונות וחלומות על חיים אחרים.

הדוד של אמא עזב את וולינטירי ועבר לעיר הגדולה קישינב עוד כשהייתה ילדה. והנה, הילדה כבר נעשתה לנערה. עכשיו גם היא יוצאת מן הכפר, נוסעת צפונה בדרכה לחוות ההכשרה ליד בלץ, ועוצרת בקישינב לביקור משפחתי.

אני מנסה לדמיין אותה עומדת בתחנה: נערה מוולינטירי, עם מזוודה קטנה ואמונה גדולה בעתיד. מאחוריה הכפר והבית; לפנייה בלץ, תנועת הנוער, ההכשרה — ואולי כבר החלום על ארץ ישראל.

אני אינני יודע אילו מן התנועות החזיקו סניף מסודר בוולינטירי ואילו הגיעו לשם רק באמצעות שליחים, עיתונים ורעיונות. אבל אני יודע שהרעיונות הגיעו. בערבי שבת, בבית משפחת חולין שבמרכז הכפר, ישבו צעירים ודיברו על עולם אחר. אמא סיפרה שאבא שלה הביא מורה לעברית מהעיר הגדולה דבר שלא היה מובן מאליו.

ההמשך יבוא